

SVEN-ERIK SOOSAAR

Eesti keele kultuursõnavara arengujooni –
eesti keel kui piirikeel

SVEN-ERIK SOOSAAR

Eesti keele kultuursõnavara arengujooni –
eesti keel kui piirikeel

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Väitekirja suunas kaitsmisele eesti ja üldkeeleteaduse instituudi nõukogu
10. oktoobril 2017

Juhendajad: PhD Kristiina Ross, Eesti Keele Instituut
PhD, prof. Urmas Sutrop, Tartu Ülikool

Oponent: PhD, prof. em. Kaisa Häkkinen

Kaitsmine toimub 12. detsembril 2017 kell 14.15 Tartu Ülikooli peahoones
Senati saalis

Doktoritöö valmimist on toetanud Keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktori-
kool; rahastanud Euroopa Liit Euroopa Sotsiaalfondi kaudu.

Euroopa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti tuleviku heaks

ISSN 1406-1325
ISBN 978-9949-77-614-6 (trükk)
ISBN 978-9949-77-615-3 (pdf)

Autoriõigus: Sven-Erik Soosaar, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

EESSÕNA

Doktoriväitekirja kirjutamine on pikaajaline ja pühendumist nõudev töö, mille eelduseks on head suhted kolleegide ja lähedastega. Siinkohal tahaksin tänada kõiki, kes mind selles töös on toetanud. Eelkõige tahaksin tänada oma juhendajaid Kristiina Rossi ja Urmas Sutropi, kelle pidev toetus ja huvi minu uurimistöö vastu ning hindamatud nõuanded ja abi innustasid mind jätkama tööd, mis sageli kippus takerduma ja mõnikord lausa liiva jooksma. Samuti tänan Argo Mundi keeleteoimetamise eest ja Jack Rueterit abi eest kokkuvõtte inglise keelde tõlkimisel.

Erilised tänusõnad lähevad retsensentidele prof. emer. Kaisa Häkkinenile ja prof. Rogier Bloklandile, kelle väärtuslikud nõuanded aitasid seda tööd paremaks muuta.

Tahan tänada ka kõiki kolleege Eesti Keele Instituudis, eriti aga Vilja Oja, Iris Metsmäge, Meeli Sedrikut, Lembit Vaba ja Jüri Viikbergi, kellega vestlustes olen Eesti etümoloogiasõnaraamatu koostamise käigus ja/või ühiste artiklite kirjutamisel ammutanud uusi teadmisi ja oskusi. Võlgnen tänu ka Ago Künnapile, Tiit-Rein Viitsole, Tapani Salminenile ja Simo Parpolale kellelt olen palju õppinud ning kõikidele teistele Tartu ja Helsingi Ülikooli õppejõududele, kelle loengutes olen saanud end täiendada. Tänutundega meenutan ka oma õpetajaid Jaan Unti, Eduard Väärit ja Pent Nurmekunda.

Avaldan ka sügavat tänu oma vanematele ja perele, kelle hoolivus ja mõistvus on olnud mulle suureks toeks nende aastate jooksul.

Tallinnas, 17. oktoobril 2017

SISUKORD

1. SISSEJUHATUS.....	8
2. MÕISTED JA EESMÄRGID	11
3. LÜHIKOKKUVÕTE PUBLIKATSIOONIDEST	13
4. METOODIKAST JA EESTI TÜVEVARA UURIMISE AJALOOST	15
4.1. Ülevaade kasutatud meetodikast ja selle ajaloost.....	15
4.2. Eesti etimoloogilise uurimistöö ajaloost ja mõistelisest lähenemisest.....	19
4.3. Keelkonnasisene laenamine.....	23
4.4. Täendusmuutused	23
4.5. Sugulaskeelte tüvevara ajaloo uurimisest.....	26
4.5.1. Liivi keel.....	27
4.5.2. Saami keeled.....	28
4.5.3. Ideoloogia mõjust keele sõnavarale mari keele näitel	29
5. TULEMUSED.....	30
6. KASUTATUD KIRJANDUS	36
7. ARTIKLID.....	43
SUMMARY IN ENGLISH.....	149
ELULOOKIRJELDUS.....	153
CURRICULUM VITAE	155

1. SISSEJUHATUS

Doktoritöö eesmärk on uurida, millised on eesti keele sõnavara kujunemise peamised tegurid, kuidas mõistete ja neile vastavate terminite kujunemist on mõjutanud kontaktid teiste keeltega ning millist rolli mängib selles Eesti ja eestlaste asuala ajalooline paiknemine mitme kultuurilise, keelelise ja poliitilise regiooni piirialal, samuti täpsustada seda, millised on eesti tüvevara kihid ja nende maht tänapäeva teadmiste seisukohalt. Eesti keele tüvevara mahtu ja kihtide koostist on uurinud professor Huno Rätsep 1980. aastatel. Järgnevate aastakümnete jooksul on etümoloogia teinud suuri edusamme ning tuvastatud on paljude seni ebaselge päritoluga tüvede etümoloogia või lükatud ümber varem heaks kiidetud seisukohti. Käesoleva töö hüpotees on, et eesti keele sõnavara ja mõistesüsteemi on seni arvatust tugevamini mõjutanud ja kujundanud välised tegurid, mis ilmneb selles, et laentüvede osakaal eesti tüvevaras on suurem, kui varem oletatud, ning asjaolus, et võõrkeeled on mõjutanud eesti sõnavara kujunemist suurel määral tõkelaenude ja sõnamoodustuse vallas.

Eesti sõnavara kujunemisest üldistatud pildi saamiseks on analüüsitud statistiliselt 2012. aastal ilmunud “Eesti etümoloogiasõnaraamatus” (edaspidi EES) sisalduvaid tüvesid tervikuna ja sõnade eri tekkelugude näitena üksikuid eesti kirjakeele tüvesid ja sõnu, mille laenulisus või varasem kujunemislugu pole olnud selge: *ristima*, *krunn*, *põrgu*, *päästma* ja *armastus*. Nende sõnade etümoloogia uurimiseks olen kasutanud võrdlev-ajaloolise keeleteaduse meetodeid ning onomasioloogilist lähenemist sõnavara uurimisele. Et näidata, millised on nende meetodite põhimõtted ja ajalooline taust, olen sissejuhatavas osas andnud lühiülevaate nende meetodite ajaloost ja kasutusest eesti keele etümoloogilise uurimise kontekstis. Sissejuhatav osa koosneb üldisest sissejuhatusest töö problemaatikasse, millele järgneb töös kasutatavate põhimõistete ja töö eesmärkide tutvustus. Järgneb peatükk doktoritöö aluseks olevate publikatsioonide lühikokkuvõtetega, milles esitan nende artiklite põhilised seisukohad ja tulemused. Eraldi peatükis käsitlen lühidalt töö aluseks olevaid teaduslikke meetodeid ja eesti tüvevara uurimise ajalugu ning leksikograafilisi allikaid. Võrdlusena esitan ka mõne iseloomuliku näite sugulaskeelte tüvevara koostise ja kujunemise uurimise kohta. Sellele järgnevas peatükis esitan kokkuvõtte doktoritöö tulemustest ning püstitatud eesmärkide saavutamisest ja hüpoteeside tõele vastavusest. Sissejuhatava osa lõpetab kasutatud kirjanduse loetelu.

Doktoritöö põhiline osa on avaldatud publikatsioonide, kuue eelreitsen-seeritud teadusartikli täistekstid.

Töö viimane osa on ingliskeelne kokkuvõte.

Väitekiri võtab kokku kümne aasta jooksul ilmunud artiklite olulisemad seisukohad ning üldistab tulemused üheks tervikuks. Etümoloogiline uurimistöö on toimunud aastatel 2001–2011 Eesti etümoloogiasõnaraamatu koostamise ja toimetamise käigus ning jätkunud pärast seda Tartu Ülikooli doktoriõppe raames

ja iseseisva uurimistöona. Väitekirja ei ole koondatud kõiki autori etümoloogiaalaseid publikatsioone, vaid ainult need, mis sisuliselt rohkem haakuvad.

Uurimuse fookuse asetuse lähtub arusaamast, et eesti keel on Uurali keelkonna soome-ugri haru läänemeresoome keelte lõunarühma kuuluv keel, mida on mõjutanud erinevad indo-euroopa keelkonda kuuluvad kontaktkeeled. Eesti keelt räägitakse Eestis, mis geograafiliselt asendilt on läbi aegade paiknenud mitme poliitilise ja kultuurilise regiooni piiri peal.

Poliitiliselt oli Eesti ala 12. sajandini suhteliselt sõltumatu, kuid riiklikku korraldust ei olnud tekkinud. Eestisse tehti küll rüüsteretki, kuid püsivat maksusüsteemi ei suudetud siin kehtestada (Selart jt 2012: 28). Tänapäeva Eesti alast idas olid 11. sajandil Pihkva ja Novgorodi vürstiriik, läänes Taani ja Norra kuningriik. 12. sajandi teisel poolel tärkas ka sakslaste majanduslik huvi Baltimaade vastu ning 13. sajandi alguses algas ristisõda, mille käigus vallutati ka Eesti (Selart jt 2012: 30 jj). Seega kujunes Eesti ala 12. sajandil nn piiritsooniks, kus oma huvid olid mängus nii Vana-Vene vürstidel, Saksa ordul kui ka Taani kuningal. Pärast rootslaste ristiusustamist 12. sajandi alguses moodustas Eesti ala koos lõunapoolsete liivi ja balti hõimude alaga 12.–13. sajandil viimase paganliku enklaavi ning teatud mõttes puhvertsooni läänest germaani rahvaste kaudu pealetungiva Rooma katoliku kiriku ning kagu ja ida pool slaavi rahvaste sekka levinud Bütsantsi kiriku vahel (vt Saard 2005: 88 jj, 105 jj). Sellest annab tunnistust ka eesti vaimuliku kultuuri sõnavara, mis sisaldab jälgi kokkupuudetest vanavene, alamsaksa, rootsi ning vähemal määral ka ladina keelega.

12. sajandiks oli enamik Eesti naaberalasid ristiusustatud: Novgorodi ja Pihkva vürstiriik võtsid ristiusu selle idapoolsemas variandis riiklikul tasemel vastu 10. sajandi lõpus. Taani võttis katoliikliku usu vastu 10. sajandi lõpul, Rootsi 11. sajandi jooksul (Selart jt 2012: 26). Eestisse jõudis ristiusk 10. sajandil, millest annavad tunnistust ristripatsid ja ristimotiiviga rinnaehted. Ristiusk ja muinasusk elasid tol ajal teineteise kõrval rahulikult edasi, sageli ühe ja sama inimese vaimuilmas (Selart jt 2012: 29). Koos keelekontaktidega toimus ka kultuuriline ja religioosne kontakt, mille käigus tutvuti uute mõistetega nii materiaalse kui ka vaimukultuuri vallas. Seoses 12. sajandil hoogustunud vallutusretkedega misjonitegevuse ettekäändel jõudsid Eesti aladele läänekristluse levitavad mungad. Eesti keele vanavene päritolu materiaalse ja vaimuliku kultuuri sõnavara annab tunnistust sellest, et tolleks ajaks olid eestlased idakristlusega juba tihedas kontaktis ning vähemalt osaliselt ka ristitud (Selart jt 2012: 30). Kultuuriliselt paiknes eestlaste asuala seega 11. sajandil veel idakristluse mõjusfääris, kuid 12. sajandil toimunud vallutusega sattus valdavalt läänekristluse mõjusfääri. Väike osa lõunaestlasi, kellest kujunesid setod, jäi idakristluse mõjusfääri.

Keeleliselt paikneb Eesti kahe keelkonna piirialal: indoeuroopa ja soome-ugri (Uurali). Indoeuroopa naabrid esindavad kolme selle keelkonna haru: germaani keeled läänes, balti keeled lõunas ja slaavi keeled idas. Soome-ugri rahvastest on eestlaste naabrid idas vadjalased ja isurid, lõunas liivlased ja põhjas soomlased.

Eesti keel on kokku puutunud kõigi naaberrahvaste keeltega, aga ka siia saabunud vallutajate keeltega. Neid keeli, mis on jätnud eesti keele sõnavarasse suurema või väiksema jälje, on kümneid. Ajaloolisel ajal on eesti keel laenanud sõnu alamsaksa, ülemlasaksa, läti, vanavene, vene, soome, rootsi, inglise ja mustlaskeelest. Uuemal ajal on võõrsõnadena eesti keelde jõudnud sõnu paljudest teistest keeltest, kuid peamiselt eelnimetatud keelte vahendusel. Eelajaloolisel ajal on eesti keele eellaskeelde, läänemeresoome algkeelde laenanud sõnu algbalti ja alggermaani keelest (võimalik, et ka algslaavi keelest) ning nende järglaskeeltest (nt põhjagermaani, vanarootsi). Veel vanemast ajast pärinevad eesti keeles laentüved indoeuroopa, indoiraani ja iraani algkeelest.

Väitekiri püüab leida vastust küsimusele, mismoodi kajastub eesti keele sõnavaras ja mõistesüsteemi kujunemises eesti keele poliitiline, kultuuriline ja keeleline seisund eri regioonide piirialal.

Väitekiri koosneb järgmistest artiklitest:

- [A1] Ross, Kristiina; **Soosaar, Sven-Erik** (2007). Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. *Keel ja Kirjandus*, 10, 769–782.
- [A2] **Soosaar, Sven-Erik** (2012). About a fashion-related Estonian-Swedish loanword *krunn*. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, 3 (1), 195–202.
- [A3] **Soosaar, Sven-Erik** (2013). *Päästma* ja *päästja* – ühest eesti ja läti keele ühisest tüvest. *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, 4 (3), 195–204.
- [A4] Oja, Vilja; **Soosaar, Sven-Erik** (2013). Eesti *põrgu*. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 58, 148–167.
- [A5] Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; **Soosaar, Sven-Erik** (2013). Eesti kirja-keele tüvevara päritolu arvudes. *Keel ja Kirjandus*, 5, 313–332.
- [A6] **Soosaar, Sven-Erik** (2016). *Agape* vastete kujunemisest eesti piiblitõlgetes. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 61, 233–252.

2. MÕISTED JA EESMÄRGID

Järgnevalt toon ära väitekirja kesksed mõisted koos definitsiooniga:

Etümoloogia on keeleteaduse haru, mis uurib sõnade päritolu, nende häälikute ja tähenduse muutumist. Kitsamas mõttes on sõna etümoloogia sõna päritolu või seos teiste sama keele või teiste keelte sõnadega (Malkiel 1993).

Tüvi on laiemas mõttes see osa sõnast, mis muutuvates sõnades seisab üksi või eelneb muutmorfeemile (EKG I: 408). Etümoloogias ja väitekirjas kasutatakse tüve kitsamat määratlust: tüvi on leksikaalset tähendust kandev morfeem (EKG I: 409).

Tüvevara on keeles olevate tüvede kogum. Tüved võivad esineda iseseisvana (nt *lumi*, *seis(ma)*), tuletussufiksina või selle osana (*-kond*, *-ülba(line)*) või liitsõna osana (nt *lodja*- sõnas *lodjapuu*).

Deskriptiivne tüvi ehk **deskriptiivtüvi** (ka **ekspressiivne tüvi**) on tüvi, mis näib häälikuliselt kujult irregulaarne ja mille irregulaarsuse põhjuseks peetakse teatud tüüpi emotsionaalset tugevdamist (Trask 2000: 115).

Võrdlev-ajalooline meetod (inglise *comparative method*) on keeleteaduslik vahend keelte omavaheliste ajalooliste suhete uurimiseks sugulaskeelte tunnuste süstemaatilise võrdlemise teel, et teha kindlaks nende ajalooliste suhete üksikasjad (Crystal 1992: 285).

Tähendusväli (ka **mõisteväli**, **semantiline väli**) on mõistete ja neid tähistavate sõnade kogum, mis on omavahel tähenduse alusel seotud mingi keskse mõistega või moodustavad tähenduse alusel tervikliku kogumi. Täendusväli on tähendusliku ühisosaga sõnade struktureeritud hulk.

Laenukiht on ühise päritoluga kindlal perioodil laenatud või samasse laenuallikaks olnud algkeelde rekonstrueeritavate tüvede kogum. Mõistete põhjal, mida teatud laenukihi laensõnad tähistavad, võib teha järeldusi selle perioodi keele kõnelejate kultuuri kohta. Sama kehtib ka algkeelde rekonstrueeritud tüvede kohta. Näiteks saab Uurali ja soome-ugri algkeelt kõnelenud hõimu kultuuri kohta teha järeldusi algkeele sõnavara põhjal (Häkkinen 2001).

Tõlkelaen (inglise *calque*, *loan translation*) on sõna või fraas, mis on moodustatud teise keele sõna või fraasi eeskujuks võttes ja seda morfeemikaupa tõlkides. Näiteks on vanakreeka *sympathia* tõlkelaenuna ladina keeles *compassio* ja saksa keeles *Mitleid* (Trask 2000: 49), eesti keeles *kaastunne*. Tõlkelaenuna käsitletakse ka **laenuihet** (*loan shift*): olemasoleva sõna kasutust uues tähenduses, mis on laenatud teisest keelest, nt vanainglise sõnad *heofon*, *hel* ja *god* said kristliku tähenduse, vastavalt *heaven* 'taevas, paradiis', *hell* 'põrgu' ja *God* 'Jumal' (Trask 2000: 201).

Kultuursõnavara on sõnavara, millega tähistatakse teatud ajalooetapil materiaalses (esemelises) või vaimses kultuuris aset leidnud muutusi ja uusi mõisteid.

Üks töö eesmärk on täpsustada eesti kirjakeele tüvevara jaotust laenukihtidesse ning välja selgitada kihtide piiritlemise probleematika. Milliste tüvevara kihtide eristamine on õigustatud? Samuti püüan kirjeldada üksikute tüvede etümoloogia uurimise ning üksikute mõistete eestikeelse vaste tekkimisloo selgitamise näitel, kuidas on eesti keele paiknemine mitme kultuurilise ja poliitilise regiooni piirilal mõjutanud eesti keele kultuursõnavara arengut ning milliseid võimalusi on kasutatud terminoloogia arendamisel. See võimaldab kindlaks teha edaspidised uurimissuunad, millele tuleks keskenduda eesti keele kultuursõnavara kujunemise uurimisel.

3. LÜHIKOKKUVÕTE PUBLIKATSIOONIDEST

Töö koosneb sissejuhatavast osast ja kuuest publikatsioonist, mis on avaldatud aastatel 2007–2016 ning kujutavad peamiselt Eesti etümoloogiasõnaraamatu (EES) koostamise ja toimetamise kõrval valminud üksikuurimusi. Nende eesmärk on anda üldine ülevaade eesti tüvevara päritolust viimaste uurimistulemuste valguses (Metsmägi, Sedrik, Soosaar 2013), selgitada kristliku mõistesüsteemi vastete kujunemist eesti keeles tulenevalt geograafilisest asukohast ja kontaktidest naaberkeeltega (Ross, Soosaar 2007) ning üksikuid tüvesid, mis on kontaktkeeltest (eestirootsi, vanavene ja ladina) laenatud (Soosaar 2012, Soosaar 2013a, Oja, Soosaar 2013), samuti uurida seda, kuidas kristlikule mõistesüsteemile vastavat terminisüsteemi teadlikult kujundati piibli tõlkimise käigus (sõna *armastus* näitel, Soosaar 2016). Samasugust temaatikat olen käsitlenud ka kaubandusalaste tüvedega seoses (Soosaar 2006) ja eesti tüvevara koostist analüüsides (Soosaar 2013b).

Artiklis [A1] olen vaadanud koos Kristiina Rossiga ühe vaimuliku kultuuri mõiste – *ristimise* – nimetamise motiive eesti keeles ja mitmes Ida-Euroopa keeles, et selgitada, milline on eesti keele positsioon kristliku kultuuri leviku seisukohalt. Artikli taustaks on teadmine, et Euroopas on kaks kristlikku traditsiooni: ida- ja läänekristlus, mille ideoloogiline erinevus kajastub ka nende mõju all olevate rahvaste keeltes. Küsimus, millele vastust otsime, on, kuidas eesti keele geografiline asukoht ida- ja läänekristluse piiril kajastub eesti keele sõnavaras. Mõistet *ristima* tähistava tüve etümoloogia alusel jaotame Euroopa vulgaarkeeled kolme rühma ning eesti keel kuulub koos balti ja slaavi keeltega rühma, kus seda mõistet tähendaval sõnal puudub tähenduskomponent ‘vette kastma’ ja selle asemel on häälikuline laen tüvest, mida algslaavi keelde rekonstrueeritakse kujul **krbstb-*.

Autorite töö jaotus oli järgmine: Kristiina Ross kirjutas enamiku keskaegse ladina mõistesüsteemi peatükist ning käesoleva töö autor kirjutas suurema osa eesti *ristima* tüve võimalike lähete peatükist. Mahult jaguneb panus mõlema autori vahel võrdselt.

Artiklis [A2] selgitan seni etümologiseerimata eesti tüve ‘*krunn*’ päritolu, tuginedes murdegeograafiale ja eesti kirjakeele ajaloole. Jõuan järeldusele, et tegemist on eestirootsi laenuga ning laenuallikaks on sõna, mis tähendab ‘krooni’ ning esineb eestirootsi murrakutes kujul *krún*, *kruun*, *krwon*.

Artiklis [A3] uurin seni etümologiseerimata, kristliku kultuuri olulistest terminites sisalduva eesti tüve ‘*pääst-*’ päritolu, arvestades tüve olemasolu läti keeles ning sarnase tüve leidumist vene keeles. Analüüsides eesti tüve *pääst(ma)* ja läti tüve *pestī(t)* esinemist ning häälikujuu vastavalt eesti ja läti vanas kirjakeeles, leiain, et eesti tüvi võib olla otsene laen vene keelest.

Artiklis [A4] käsitlen koos Vilja Ojaga noomeni *põrgu* levikut eesti murretes, kasutust vanas kirjakeeles ja selle esinemist kohanimedes eesmärgiga leida seni pakututest parem seletus selle sõna päritolule. Koos kirjutasime peatükid “Mõistest ‘põrgu’ läänemeresoome keeltes”, “Sõna *põrgu* kasutusest eesti keeles” ning “Arutlusi *põrgu* päritolu ümber”. Peamiselt minu kirjutatud on peatükk “*Põrgu* vanas kirjakeeles ja vaimulikes tekstides”. Vilja Oja kirjutatud on peatükk *põrgu*-kohanimedest. Mahult jaguneb panus mõlema autori vahel umbes võrdselt.

Artikkel [A5] kujutab endast ülevaadet eesti kirjakeele tüvede päritolust ja sõnavarakihtide arvulisest suurusest, mis tugineb 2012. aastal ilmunud Eesti etümoloogiasõnaraamatule. Artikkel on kirjutatud koos Iris Metsmäe ja Meeli Sedrikuga. Minu kirjutatud on sissejuhatuse esialgne variant, osa omatüvede peatükist ja suurem osa vanemate laenude peatükist. Minu panus artiklisse on ligi kolmandik kogumahust. Selle artikli põhjal on valminud ka ingliskeelne artikkel Soosaar (2013), mida ei ole eestikeelsele väitekirjale lisatud.

Artiklis [A6] analüüsin kreekakeelse uue testamendi sõna *agape* tõlkevastete muutumist eesti piiblitõlgetes ning selgitan, kuidas eesti keelt juba 18. sajandil teadlikult arendati piiblit eesti keelde tõlkides.

Täpsem ülevaade artiklites käsitletud probleemidest ja nende tulemustest on esitatud peatükis 5.

4. METOODIKAST JA EESTI TÜVEVARA UURIMISE AJALOOST

4.1. Ülevaade kasutatud metoodikast ja selle ajaloost

Uurimuses on peamiselt kasutatud võrdlev-ajaloolise keeleteaduse metoodikat ja tähendusväljateooriat. Lisaks on ilmunud artiklites kasutatud ka areaallingvistika, kontaktlingvistika, onomasioloogia, kognitiivse semantika ja tekstikriitika meetodeid.

Alljärgnevalt kirjeldan lähemalt võrdlev-ajaloolise keeleteaduse ja tähendusväljateooria ajalugu ja seost eesti keeleteadusega ning kummagi kohta etümololoogilises uurimistöös.

Sõnastike koostamine ja eri keelte võrdlus ulatub tagasi peaaegu sama kaudele kui kirjalikud allikad – kaks- ja mitmekeelseid sõnaraamatuid koostati Sumeris ja Akkadis, Vana-Hiinas ja Vana-Egiptuses. 17. sajandil hakati võrdlema eri Euroopa keeli, sealhulgas ka soome-ugri keeli, ning tehti esimesi oletusi soome, eesti ja saami keele suguluse kohta (Lotman ja Lotman 2009). Tollased võrdlused, nagu näiteks Mikael Wexioniuse "Epitomes" (1650) sisalduv, olid pealiskaudsed ning sel ajal puudus metoodika, millega keeli võrrelda. Siiski peab esile tõstma H. G. Porthani teedrajavat tööd soome sõnavara ja etümolooogia uurimisel 18. sajandi lõpus (Ikola 1983). Soome-ugri keelkonna esmakirjeldajaks peetakse János Sajnovicsi, kes juba 1770. aastal pani aluse Uurali keelte teaduslikule võrdlevale uurimisele ja tõestas Uurali keelte suguluse oma teoses *Demonstratio idioma Hungarorum et Lapporum idem esse* (Wickman 1988: 797). Soome-ugri keelte sugulust kinnitas grammatiliste meetoditega 1799. aastal Sámuel Gyarmathi (1751–1830) (*ibid.*: 798). Franz Boppi, Rasmus Raski ja Jakob Grimmi tööd panid 19. sajandi alguses aluse paradigmamuutusele keeleteaduses. 19. sajandi lõpus kujunes noorgrammatikute liikumine, mis töötas välja tänapäevase võrdleva keeleteaduse põhimõtted. Soome-ugri keelte võrdlevad sõnaraamatud avaldasid József Budenz Ungaris (1873–1881) ja Otto Donner Soomes (1874–1888) (Wickman 1988: 804–805). Noorgrammatikute metoodika rakendajana tuntakse E. N. Setälät, kes lisaks häälikuloole kogus ja uuris ka läänemeresoome keelte sõnavara, sealhulgas laensõnu (Laanest 1975: 44). Eestlastest uuris esimesena soome-ugri keelte ajalugu ja kontakte Mihkel Veske, kelle 1890. aastal ilmunud uurimus slaavlaste ja läänemeresoomlaste kultuuri-suhetest keeleandmetel oli esimene selleteemaline põhjalik töö (*ibid.*: 45).

Süsteematilised häälikuvastavused, mille põhjal saab teha kindlaks keelesuguluse ja rekonstrueerida algkeele häälikulise struktuuri, on kindlasti võrdlev-ajaloolise meetodi tugevaim külg. Samas ei suuda komparatiivne meetod seletada sarnasusi, mis on tekkinud keelekontakti ja konvergentsi tagajärjel pärast algkeele lagunemist, ning muutusi, mis levivad geograafilise või sotsiolingvistilise difusiooni teel ebahütlaselt (Kimball 1992: 279). Võrdlev-ajaloolise meetodi puuduseks on see, mis on ühtlasi ka selle tugevuseks – häälikumuutuste reeglipärasus. See tähendab, et kui algkeeles esineb mingis positsioonis häälik

X, siis tütarkeeles on algkeelest pärit sõnas samas positsioonis alati häälik Y, kusjuures võib kehtida $X = Y$. Näiteks on ungari keeles Uurali algkeele sõnaalguline helitu klusiil **p*- muutunud frikatiiviks: **p > f*, nt **puw3 > ungari fa*, kuid eesti ja teistes läänemeresoome keeltes on *p* säilinud: **puw3 > eesti puu*. Häälikuseadus võimaldab teha järelduse, et kui eesti sõnad *pilv, poeg, pääsuke, punane* ja *püü* kuuluvad soome-ugri tüvekihti, peab nende ungari vaste algama häälikuga *f*. Kui alguses andis meetodi rakendamine suurepäraseid tulemusi, võimaldades kindlaks teha keelkonnad ja keelkonda kuuluvate keelte omavahe- lised suhted, siis kindlaks tehtud häälikuvastavustest erinevad võrdlused jäeti kõrvale. Kuid just nende tüvede puhul ilmnevad muud keelte arengut mõjutavad tegurid, mistõttu osa tüvesid pealtnäha rikuvad häälikumuutuste rangeid reeg- leid. Nendel juhtudel on võimalusi mitu: tegemist võib olla 1) juhuslike kokku- sattumustega, 2) keelkonnasisese laenamisega eri harude vahel, 3) eraldi laena- misega ühisest substraadist, 4) afektiivsusest tingitud eriarenguga, 5) seni avas- tamata tingimusliku häälikuseadusega jne. Foneetikaseaduste erandid on pea- aegu alati rohkem näilised kui reaalsed (Sapir 2009: 209). Soome-ugri keelte häälikuseaduste üle peeti tõsisemat diskussiooni 20. sajandi keskel (Itkonen 1966: 34–39). Teatud osa tüvevara häälikuline areng võib kalduda hääliku- seadustest kõrvale. Tegemist on nn häälikusümboolikaga, onomatopoeetiliste ja deskriptiivsete tüvedega, mis võisid juba algkeeles häälikuliselt varieeruda ning mille varieeruvus on kandunud järglaskeeltesse (Kulonen 1996: 24–27; Kopon- nen 1999: 522–523; Jarva 2003: 26, Kulonen 2006). Võrdlevat ajaloolist meetodit kritiseerides on püütud küsimuse alla panna isegi Uurali (ja soome- ugri) keelesuguluse vettpidavus (Marcantonio 2002), kuigi see pole mingil juhul õigustatud (Laakso 2004, Janhunen 2009).

Laenamise korral toimub võõrhäälikute, häälikupositsioonide ja hääliku- ühendite kodunemine sihtkeeles. See võib toimuda murretes eri määral, nt sõna- alguliste konsonantühendite kodunemine eesti keeles. Võõrapäraste hääliku- ühendite kodunemisel võib tekkida hüperkorrektsioon. Häälikukeskse etümo- loogilise analüüsi põhipostulaat on häälikute reeglipärane vastavus, kuid see ei tähenda, et häälikute vastavus laenamisel on alati üks ühele. Sageli tulevad mängu ka muud tegurid, nt häälikuline ümbrus ja analoogia. Nii on arvatavasti ka eesti tüve *pääst(ma)* puhul vanavene *a* asendunud tüve *pääse(ma)* analoogia tõttu eesti keeles *ä*-ga, kuigi tavaliselt on vanavene *a* vaste eesti keeles *a*. Ana- loogseid vasteid vanavene *a*-le leiab ka soome keelest.

Häälikusümboolika on nähtus, kus häälikud teatud sõnades kannavad ise- eneses tähendust. Selle eri tüübid (Hinton, Nichols, Ohala 1994 järgi: füüsiline (sh intonatsioon ja reaktsioonhääliksused), imitatiivne (ehk onomatopoeetiline, nt eesti *neelama*, põhjasaami *njiellat*, ungari *nyel, nyal*), sünesteetiline (kuul- mistaju asemel jäljendatakse teiste meelte, nagu nägemis- ja kompimismeele tajusid) ja konventsionaalne (ka deskriptiivne, selle aluseks on minimaalsed häälikuühendid, millel tundub olevat tähendus, nt inglise *gl*- sõnades *glimmer, glitter, glow*)) moodustavad kontinuumi, näiteks võivad tüved *kilise-, kila-*, soome *kilo* 'kiirgus, sädelus, helk' olla sünesteetilise häälikusümboolika esin- dajad, kuigi sarnase struktuuriga inglise keele tüvesid (*gl*-) peetakse konvent-

sionaalse häälikusümboolika esindajateks (Forsberg 2010: 11). Etümoloogilised sõnaraamatud on häälikusümboolika kajastamisel teinud eri valikuid. EESis on otsustatud koondada kõik häälikusümboolika juhud ühte, tähistades neid terminiga ‘häälikuliselt ajendatud tüved’, kuigi paljude selliselt märgistatud tüvede häälikuline motiveeritus tekitab küsimusi. Häälikusümboolikat kasutavate sõnade kohta on kasutatud ka terminit ‘deskriptiivsed sõnad’ (Rytkönen 1935; Mikone 2002), kuid ajaloolise keeleteaduse kontekstis peetakse deskriptiiv-sõnade all silmas häälikuliselt arengult irregulaarseid tüvesid (Trask 2000: 115).

Väitekirja taustaks on olnud Eesti etümoloogiasõnaraamatu (EES) koostamine. Sõnaraamatu järele oli suur nõudlus, mistõttu on selles tunda kiirustamise märke. Üheks EESi puuduseks pean ma seda, et raamat ei kajasta eesti keele sõnavara ühelgi kindlal ajahetkel. Ühelt poolt sisaldab see 1970-ndatel loodud tehistüvesid, kuid jätab välja 20. sajandi esimesel kümnendil saadud laenuid, mille kirjakeele kirjpilt on võõrsõnadele omane, kuid mis murretes võivad olla muganenud. Seega sõltub praegune EESi sõnavara valik liiga palju keelekorraldajate suvast. Ka see on aja jooksul muutunud ning mõlemas suunas. Enamasti on võõrsõnad muganenud aja jooksul eesti keele häälikulise süsteemiga, mis kajastub ka kirjpildis. Wiedemanni “Eesti-saksa sõnaraamatus” on mitmed laenuid nii muganenud (või mugandatud) kui ka võõrapärasel kujul. Hilisematest sõnaraamatutest (ÕS 1918) võib leida muganenud tüvesid, mis tänapäeval on siiski kirjakeeles kasutusel mugandamata või vähem mugandatud kujul (*peetersell* vs. *petersell*, *simps* vs. *simss*, *vaasan* vs. *faasan*, *vosvor* vs. *fosfor*). Kui kogu keele sõnavara on üsnagi laialivalgav ja raskesti piiritletav hulk, siis tüvevara moodustab mõnevõrra paremini piiritletava osa kogu keele sõnavarast. Eesti etümoloogiasõnaraamatus on püütud kindlaks määrata eesti tüvevara, võtmata arvesse 20. sajandil laenuid ja vaid osaliselt mugandunud laene, mida traditsiooniliselt on eesti keeles nimetatud võõrsõnadeks. Seetõttu on võetud aluseks Wiedemanni “Eesti-saksa sõnaraamatu” 2. trükis sisalduv sõnavara, mida ei ole tärniga märgistatud. Sõnavara piiritlemine tüvedega, mis esinevad Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükis, ei anna paraku kõige paremat tulemust, sest eesti keeles on ka 20. sajandil laenuid tüvesid, mis on täielikult kohanenud eesti fonoloogilise süsteemiga. Osa neist on võetud sõnaraamatusse (peamiselt soome laenuid), kuid osa on jäänud välja, nt *tomat*. Samas leidub ka vanade laenude seas tüvesid, mis pole vähemalt ortograafiliselt täielikult mugandunud, nt *piiskop*, mida hääldatakse liitsõnana /*piis-kopp*/ ja mis seetõttu vaid näiliselt rikub reeglit, mille kohaselt järgsilbis ei saa esineda *o*-häälikut, või argikeelne vene laen *masuurikas*, mis Wiedemanni sõnaraamatus esineb kujul *māsurik* (Blokland 2009: 167). EESi märksõnavalikut ja tuletiste esitust on kritiseerinud nii soome kui ka eesti keeleteadlased (Hint ja Anttila 2013; Junttila 2013).

Mõiste TÄHENDUSVÄLI on tänapäeva keeleteaduses kasutusel peamiselt saksakeelses teadusruumis, kus seda tähistavad terminid *Bedeutungsfeld*, *Semantisches Feld* ja *Wortfeld*. Inglisekeelses diskursuses on termin *semantic field* vähem levinud. Mõistet kasutatakse peamiselt struktuuralsemantika traditsioonis. Eesti keeleteaduses on semantiliste väljade mõistet kasutanud peamiselt kognitiivse lingvistikaga seoses näiteks Haldur Õim (Õim 1997). Mõistelisel

lähenedes leksikograafias on pikk traditsioon saksa keele puhul. 1934 ilmus Franz Dornseiffi saksa keele sõnavara teemarühmadena esitav sõnaraamat, millest praeguseks on ilmunud kaheksa trüki (Dornseiff 2004). Hermann Bluhme on jaganud saksa keele põhisõnavara 46 tähendusväljaks (*Semantisches Feld*), mis on väga erineva mahuga. Kõige väiksemale tähendusväljale kuulub 4 mõistet ja vastavat sõna ning suurimale 266 mõistet ja sõna (Bluhme 2005: 82–84).

Häid tulemusi tähendusvälja uurimisel võib saada ka vaid ühe sõnatüve etümoloogia, tuletiste, kirjakeelse kasutuse ajaloo, leviku ja kohanimedes esinemise analüüsil. Sellise uurimuse näiteks võib tuua Rintala (2003), mis analüüsib *iha*-tüveliste sõnade levikut läänemeresoome keeltes.

Keelekontakti tingimustes puututakse kokku uute mõistetega, mille tähistamiseks on vaja sõnu. Uute mõistete tähistamiseks keeles on järgmised võimalused:

1. võõrkeelse sõna laenamine, kohandades seda oma häälikusüsteemiga;
2. olemasoleva sõna kasutamine, laiendades selle tähendust;
3. tõlkelaenude loomine;
4. uue sõna loomine tuletamise teel.

Kõiki neid võimalusi on kasutanud ka eesti keel. Tüvede etümoloogia uurimisel ei tohiks piirduda vaid ühe tüve häälikulise analüüsiga, vaid arvesse tuleks võtta ka teisi samale tähendusväljale kuuluvaid tüvesid.

Tähendusväljade teooria arendas välja Jost Trier, kes mõjutatuna Wilhelm von Humboldti ja Ferdinand de Saussure'i ideedest kukutas sellega ühtlasi 19. sajandil valitsenud sõnavara atomistliku struktuurikäsitluse. Juba 1924. aastal oli G. Ipsen kirjutanud "tähendusväljast", kuhu kuuluvad sarnase tähendusega sõnad, kuid Jost Trier (1894–1970) oli esimene, kes kasutas saksa keeles terminit *Wortfeld* 1931. aastal ilmunud töös "Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes". Tema määratluses on tähendusväli alguses "sisuliselt kokkukuuluv sõnavara osa/väljalõige" (1931) ja hiljem "kogu samasse mõistepiirkonda (*Sinnbezirk*) kuuluvate sõnade tervik" (1932). "Sõnad on tähendusväljal vastastikusel sõltuvuses. Üksiksõna saab oma sisulise mõistelise määratluse terviku struktuurist." Seega saab iga üksiksõna oma tähenduse naabermõistete piiritlemise teel. Trier väidab, et tähendusväli on keelesüsteemi üksus Saussure'i *langue*'i mõttes (Geckeler 2005: 721).

Trier alustas tähendusväljade uurimist diakroonilisest tähendusväljade muutumise uurimisest.

Ta juhtis tähelepanu kolmele keskele mõistele: tervik (*Ganzheit*), jaotus (*Gliederung*) ja struktuur (*Gefüge*) (Trier 1931, Trier 1932).

Trier nägi võimalust uue võrdleva keeleteaduse sünniks, sellise, mis vaatleks keeli sellest seisukohast, kuidas need iga maailma osa keelelis-mõisteliselt jagavad. Tähendusväli (*Wortfeld*) on mõttevahend, mis võimaldab jaotamismuutuste mõistmist ja kujutamist ning samas keelesisu ajaloo esiletoomist empiirilise

uurimise kaudu. Hiljem korrigeeris Trier oma nägemust tähendusvälja mosaiigitulisest ülesehitusest. 1968. aastal kirjutas ta tähendusväljadest kui tähesarnastest väljadest, millel on tuum ja millest väljuvad kiired, mis võivad haakuda naabertähtedest väljuvate kiirtega. Seejuures jäi muutumata idee tähendusvälja liikmete vastastikusest sõltuvusest. Trieri panust semantika arengusse on Stephen Ullmann võrrelnud Koperniku panusega astronoomiasse ja tema doktoriväitekirja hinnanud tööks, mis avas uue faasi semantika ajaloos (Ullmann 1963: 160).

4.2. Eesti etümoloogilise uurimistöö ajaloost ja mõistelisest lähenemisest

Eesti sõnavara etümoloogilise uurimise alusepanijaks võib pidada Heinrich Gösekeni, kelle 1660. aastal ilmunud grammatika *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* sisaldas loendit umbes 400 sõnast, mis autori arvates on laenatud eesti keelde saksa keelest. Samuti on Göseken esimesena püüdnud esitada eesti sõnavara mõisteliselt struktureerituna. Arvatavasti alustas ta oma sõnaraamatu koostamist just mõisteliselt, kuid oli sunnitud sellest hiljem loobuma. Siiski on ka ilmunud sõnaloendis jälgi esialgsest mõistelisest struktuurist, mis tugineb tollal levinud Jan Amos Komenský ladina keele õpikule “*Janua linguarum reserata*” (Tafenau 2011). Gösekeni koostatud suurem sõnaraamat jäi käsikirja ja selle edasise saatuse kohta andmed puuduvad (Tafenau 2011: 428).

Salomo Vestringi 1720. aastail valminud, kuid käsikirja jäänud eesti-saksa sõnaraamat sisaldab samuti mõistelise sõnaraamatu algeid. Teatud märksõnade all on toodud hulk samasse klassi (semantilisele väljale) kuuluvaid sõnu, nt *elajas* all loomade nimetused, *lind* all lindude nimetused, *puu* all puude nimetused.

Vestringi sõnaraamatu eeskujul on thor Helle sõnaraamatu (1732) lisana esitatud hulk mõisteliselt liigitatud sõnavalimikke, sh u 200 taimenimetust. 1818 ilmunud Hupeli sõnaraamatu teises trükis on autor märkinud ära saksa ja vene laene, kuid seda üsna puudulikult (Kask 1956: 148). Etümoloogilisi uurimusi avaldati ka Rosenplänteri ajakirjas “*Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*”, tuues näiteid vene, saksa, rootsi ja läti laenude kohta eesti keeles. M. von Brömseni kirjutis vene laenudest eesti keeles (1814) toob ära hulga tänapäevani tunnustatud etümoloogiaid (Kask 1956: 149).

Eduard Ahrensi 1853. aastal ilmunud eesti keele grammatika teise trüki lisa sisaldab lühikest eesti etümoloogilist sõnastikku pealkirjaga “*Väike etümoloogiline sõnastik*” (Ahrens 2003: 236–265). Wiedemanni sõnaraamat on küll 19. sajandi eesti leksikograafia tippteos, kuid seal ei ole sõnade etümoloogiat märgitud, samuti ei ole seal jälgi mõistelisest lähenemisest. 20. sajandi alguses hakkas ilmuma juba eestikeelseid keeleteaduslikke teoseid. Jaan Jõgeveri “*Eesti keele häälikute ajalugu*” (1918) sisaldab ka Setälä ja Thomseni töödest võetud ülevaateid eesti sõnavara laenukihtidest (indoeuroopa, iraani, leedu-läti, “vana germaani”, vene, alamsaksa, rootsi, soome), esitades need valdkondade kaupa (leedu-läti ehk balti puhul: perekond, maja, majaasjad, riided; mets, jahi-

pidamine; karjakasvatamine; põllutöö; laevasõit ja kalastus; loodus; abstrakt-mõisted, omadussõnad; ajasõnad).

Seoses rahvusülikooli loomisega 1919. aastal sai eesti keele uurimine uue hoo sisse ning Tartu Ülikoolis hakati koostama ka etümoloogilist sõnaraamatut. Teine maailmasõda ja ülikooli peahoone põleng pidurdasid küll etümoloogilise sõnaraamatu koostamist, kuid eesti keele laensõnade uurimine jätkus nii Eestis kui ka väljaspool. Siinkohal esitan eesti keele laenukihtide olulisemad uurijad koos nende peamiste teostega.

Paul Ariste käsitles mitut laenukihti, Ariste kesksemaks teemaks oli rootsi laenude uurimine (Ariste 1933), kuid ta on andnud suure panuse ka vene ja saksa laenude uurimisse (Ariste 1958).

Julius Mägiste suurteoseks on esimene eesti keele etümoloogiline sõnaraamat (Mägiste 1983), mis jäi autori surma tõttu lõpetamata. Laiemale publikule mõeldud etümoloogiline teatmik (Raun 1982) täitis lünga etümoloogiliste teatmeteoste alal ning oli kuni EESi ilmumiseni ainuke käepärane infoallikas eesti sõnade etümoloogia kohta, kuigi selles avaldatud etümoloogiad olid sisult äärmiselt napid.

Vene laenude uurimises on olulised teetähised **Julius Mägiste** uurimused vene laensõnadest eesti vanas kirjakeeles (Mägiste 1962), samuti **Mari Must** uurimus vene laenudest eesti murretes (Must 2000) ning **Rogier Bloklandi** monograafia vene laenudest eesti kirjakeeles (Blokland 2009).

Alamsaksa laenude uurimisel on olnud kõige suurem panus **Helgi Liinil** (Liin 1964, Liin 1968a, Liin 1968b), kuid ka siin ei saa märkimata jätta Paul Ariste tööd alamsaksa laenude uurimisel. Uuemal ajal on alamsaksa laene uurinud **Jüri Viikberg** (Viikberg 2014, Viikberg 2016).

Eesti keele ülemsaksa laenude põhjalik ja tänapäevane ülevaade seni puudub. Ülemsaksa laenude uurimisel on tähelepanuväärseid tulemusi saavutanud **Robert Hinderling** (Hinderling 1981). Saksa keele (nii alam- kui ka ülemsaksa) mõju eesti keelele ei piirdu muidugi vaid sõnavaraga. See on mõjutanud kõiki keele tasandeid isegi sel määral, et Johannes Aavikule tundus temaaegne eesti keel kohati saksa keelena eesti sõnadega (Ross 2005: 524).

Rootsi laenude osas on märkimisväärne panus **Raimo Raagil** (Raag 1988), kuid ta on uurinud ka teisi laenukihte, nt keskalamsaksa laene (Raag 1987).

Soome laenude uurijatest tuleb esile tõsta **Julius Mägistet** (Mägiste 1931) ja **Huno Rätsepat** (Rätsep 1976).

Lõunaeesti murrete sõnavara etümoloogia uurimises on kindel koht **Eino Koponenil** (Koponen 1998), kes uuenduslike meetoditega on analüüsinud lõunaeesti murrete sõnavara algupära ja tüvede moodustusviise (Pajusalu 1999).

Läänemeresoome keelte balti laenude uurimine sai alguse **Vilhelm Thomseni** teedrajavast teosest (Thomsen 1869). Soomes tegelesid balti laenude uurimisega Jalo Kalima ja Eino Nieminen. Eestis on eesti keele balti ja läti laenude uurimisele pühendunud **Lembit Vaba**, kelle monograafia läti-eesti keelesuhetest ja artiklikogumik võtavad kokku senise selleteemalise uurimistöö (Vaba 1997, Vaba 2015). Balti laenude alase uurimistöö seisust annab ülevaate käsitlus balti laenudest semantiliste kihtide kaupa, et näidata, mida kõnelevad laenud kontakti-

aegsete läänemeresoomlaste ainelisest ja vaimsest kultuurist (Vaba 2011). Vaba järgi jagab materiaalse kultuuri alased balti laenud semantilisteks rühmadeks ka **Santeri Junttila** (jaht; kalapüük; metsmesindus; põllumajandus; piimakari; lamma ja vill; muud kodustatud loomadega seotud tüved; hobused, härjad ja veokid; veetransport; riie ja jalatsid; ehitus; muu) (Junttila 2012, Junttila 2016). Germaani ja balti laenude uurijana saavutas silmapaistvaid tulemusi **Jorma Koivulehto** (nt Koivulehto 1979, Koivulehto 1981, Koivulehto 1984).

Eesti keeles on ka hulk tüvesid, mille etümoloogia on tundmatu ja mida ei saa parima tahtmise korralgi pidada häälikuliselt ajendatuiks. Neid tüvesid on seostatud protoeuroopa substraadiga. EESi järgi on tundmatu päritoluga tüvesid 252, kuid arvatavaid substraattüvesid leidub ka EESi häälikuliselt ajendatud tüvede ja läänemeresoome tüvede seas. Substraatsõnu eesti ja läänemeresoome keeltes on uurinud Paul Ariste (Ariste 1971, Ariste 1975), ülevaate substraatsõnade käsitlest Aristest tänapäevani on teinud Mari Kendla ja Jüri Viikberg (Kendla, Viikberg 2016).

Mõistelisest sõnavara uurimisest

Kuigi kõige varasemaid märke mõistelisest lähenemisest võib täheldada juba H. Gösekeni sõnaraamatus, siis esimeseks otseseks katseks eesti keele tähendusväljade uurimisel võib pidada 1885 ilmunud Jaan Nebokati saksa-läti-vene-eesti sõnaraamatut (Saksa-Läti-Wene- Eestikeele Sõnaraamat = Систематический словарь немецкого, латышского, русского и эстонского языков = Systematisches Vocabularium in deutscher, lettischer, russischer und estnischer Sprache. Riia; Tartu: Schnakenburg, [1885] (teine trükk 1899)). Selles on sõnad jaotatud 73 mõisterühma, nende seas ka nt “Jumal”, “Usk” ja “Kirik”, kuid lähtekeeleks on saksa keel. Sõnavara valikult on tegemist Wiedemanni sõnaraamatu mittetäieliku koopiaga (Kask 1956: 154).

Varane uurimus läänemeresoome keelte kultuursõnavara kohta on August Ahlqvisti monograafia (Ahlqvist 1875, mille varasem versioon on Ahlqvist 1871). 20. sajandil on Soomes mõistelise keeleteaduse alal tegutsenud kõige rohkem Veikko Ruoppila ja Ruben Nirvi (Laine 2007: 35).

Eesti keele tähendusväljade uurimise ajaloos on silmapaistvaim **Andrus Saareste**, kelle “Eesti keele mõisteline sõnaraamat” ilmus paguluses Rootsisis (Saareste 1958–1968; indeks 1979). See oli pikka aega kõige täielikum eesti keele sõnaraamat, sisaldades rohkelt murdesõnavara, mida seni ilmunud leksikograafilistes allikates ei olnud. Saareste varasemat murdegeograafiaalast tööd ilmestavad ka “Eesti murdeatlas” I–II (Tartu 1938–1941) ja “Väike eesti murdeatlas” (Uppsala 1955). Saareste oli ka teadaolevalt esimene, kes on analüüsinud laenukihtide terviklikku jaotust eesti keeles. Tema doktoriväitekiri “Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes” (1924) oli suureks panuseks eesti sõnavara ajaloo uurimisse. Teoses “Kaunis emakeel” (1952 ja 1959, uustrükk 2008) avaldas Saareste järgmise kokkuvõtte eesti keele laenukihtidest. Eesti kõnekeele umbes 6000 tüvest on selle järgi soome-ugri päritolu 60%, ülejäänud tüvevara hulgas on tundmatu päritoluga tüved (6%), indoeuroopa (0,5%), balti

(3,3%), germaani (6,6%), vene (4,1%), saksa (16,8%), läti (0,7%) ja rootsi laenuid (2%) (Saareste 2008: 96). Seega ei eristanud Saareste omatüvesid kihtide kaupa, koondades need kõik soome-ugri sõnade alla. Tähtsusetult eristas ta kaht suurt valdkonda – algmõistet ja kultuurmõistet –, jagades need omakorda järgmistesse rühmadesse.

Algmõistet hõlmavad 1) olendite kehaosi ja kehaaineid, 2) sugude vahesid ja sugulusvahekordi, 3) loodust, 4) eraldi taimi, 5) eraldi elajaid, 6) lihtsamaid füsioloogilisi ja psühholoogilisi toiminguid, olukordi ja omadusi, 7) algelisi tegevusi ja füüsilisi toiminguid, 8) algelisemaid omadusi ja vahekordi.

Kultuurmõistet hõlmavad 1) asukohta, ehitusi ja kodumajandust, 2) keha- katted, 3) tööd ja riistu, 4) sõitmist, 5) kalastust, 6) jahindust, 7) maaharimist, 8) karjandust, 9) kaubandust, arve ja mõõde, 10) metalle ja mineraale, 11) perekonda, suguvõsa ja ühiskonda, 12) aega, 13) ilmakaari, 14) usundit, 15) mitmesuguseid muid abstraktseid mõisteid. Laensõnadega lisandus uusi sõnavara- rühmi: merendus, kaubandus, mõõdud ja kaalud, sõjandus, vaimuelu, haridus jne (Saareste 2008: 79–94). Kuigi Saareste hoidis keeleajalugu üldjuhul murde- uurimisest lahus, tegeles ta ka keele muutumise küsimustega, püüdes ühendada keeleajalugu ja psühholingvistikat, ning kirjeldas ka varasemast täpsemalt teok- sil oleva keelemuutuse levikut (Pajusalu 2003: 244).

Eesti murrete häälikuloo ja sõnavara mõistelise kujunemise uurimisel on märkimisväärne roll ka Oskar Looritsal, kes on eelkõige tuntud folkloristi ja liivlaste usundi uurijana. Eriti väärib esiletõstmist tema kristliku terminoloogia kujunemist käsitlev uurimus (Loorits 2005 (1962)).

Mõistelise sõnavara uurimise suurteoseks võib pidada “Läänemeresoome keeleatlast”, mille Eesti-poolseteks toimetajateks olid Tiit-Rein Viitso, Vilja Oja ja Helmi Neetar. Keeleatlase tööühma uurimustest ilmneb, et läänemere- soome keeltesse on sageli jõudnud kultuursõnavara eri suundadest. Nii on nt mõistet KITS tähistama laenatud eri läänemeresoome keeltesse koguni kaheksa indoeuroopa tüve (ALFE3: 138–140; Oja 2014: 74). Samas võib sama päritolu tüvi olla laenatud eri keeltest eri aegadel, nt mõistet SEEP tähistav germaani tüvi laenati soome keelde algermaanist, hiljem soome keelest edasi karjala ja isuri keelde ning keskalamaksa keelest eesti ja liivi keelde (Oja 2014: 75).

Üks mõistelise Uurali keelte sõnaraamatu katsetusi on **Wolfgang Veenkeri** võrdleva onomasioloogilis-semasioloogilise sõnaraamatu materjalid (Veenker 1975), mis sisaldavad küll vaid 43 mõistet Uurali keelte vastetega. Esitatud materjal on paraku ebahühtlane ja ebatäpne: nii on mõiste VOGEL (‘lind’) handi keele vanematest kirjapanekutest 38 sõna, mis tähistavad eri linnuliike, mida kirjapanija pole suutnud määrata, kuid eesti keele puhul on toodud vaid 7 Wiedemanni sõnaraamatust pärit sõna, mis tähistavad lindu üldiselt.

Pärast Saareste tegi järgmise kokkuvõtte eesti tüvevara jaotusest etümo- loogiliste sõnavarakihide kaupa **Huno Rätsep** (1983 ja 1986). Nii nagu EESi korral tugines Rätsepa uurimus samuti ÖSi sõnavarale, kuid tõenäoliselt olid tüvede valikukriteeriumid veidi erinevad EESi kriteeriumidest. Seetõttu ei saa Rätsepa tulemusi detailselt võrrelda EESi ning käesoleva töö tulemustega (EES; Metsmägi, Sedrik, Soosaar 2013; Soosaar 2013b). Siiski annab Rätsepa tule-

muste ja EESi ning käesoleva uurimuse tulemuste võrdlus ülevaate vahepealsetel aastatel toimunud uurimistöõ arengutest ja tulemustest.

Eestlaste mentaalset maailmapilti on lisaks **Uku Masigule** (Masing 2004) uurinud ka **Haldur Õim** ja **Urmast Sutrop** (Õim 1997; Sutrop 2004), sellega seotud emotsioonisõnavara kujunemist **Ene Vainik** (Vainik 2014).

Eesti keele vanimate kirjalike allikate sõnavara on uurinud **Valve-Liivi Kingisepp** koos oma töörühmaga (Kingisepp jt 1997) ning selle tulemusel on ilmunud olulisi leksikograafilisi allikaid (Mülleri, Rossihniuse ja Stahli sõnaraamat). Siiski pole seni ilmunud terviklikku ülevaadet eesti sõnade või tüvede esmaesinevustest.

4.3. Keelkonnasisene laenamine

21. sajandini pöörati vähe tähelepanu soome-ugri keelte vahelisele sõnavara laenamisele. Siiski tuleks esile tõsta Gábor Bereczki uurimust mari keeleajaloost, sh permi laenudest mari keeles (Bereczki 1992). Ometi on keelkonnasisene laenamine oluline tervikpildi saamiseks keele sõnavara päritolu kindlakstegemisel. See võib olla ka näivate häälikuseaduste rikkumise põhjuseks, sest laenamisel toimuvad teistsugused häälikumuutused kui algkeelest päritud sõnavaras. Seega võivad tüved, mille häälikuline rekonstrueerimine algkeelde on problemaatiline, osutuda osaliselt keelkonnasisesteks laenudeks. Läänemeresoome keelte omavahelisi laenusuhteid on rohkem uuritud, kuid kontakte soome-ugri keelkonna teiste harude vahel (permi, mari, mordva) on vähe uuritud. Sellele on tähelepanu juhtinud **Janne Saarikivi**, kes on kindlaks teinud mitu laenu soome-ugri keelte eri harude vahel. Võrdlemisi hästi on uuritud läänemeresoome laensõnu saami keeltes, kuid laenamine on toimunud ka teiste soome-ugri keelkonna rühmade vahel. Näiteks on Saarikivi leidnud ka mitu algäänemeresoomest permi algkeelde laenatud tüve (Saarikivi 2007).

Keelkonnasisese laenamisega arvestamine mõjutab ka laenuallikate uurimist. Nii on indoeuroopa keeltes samuti algkeeltevahelisi laene: germaani algkeelest on laenatud sõnu balti algkeelde ja slaavi algkeelde (Kiparsky 1934; Pronk-Tiethoff 2013). Häälikuliste kriteeriumidega on enamasti võimalik laenuallikas kindlaks teha, kuid mõnikord ei ole see võimalik.

Keelkonnasisese laenamise puhul tuleb arvestada ka võimaliku etümoloogilise mugandamisega, mis seisneb selles, et kakskeelsed inimesed mugandavad laenamisel häälikuliselt lähedase võõrkeele sõnu muustrite järgi, mis esinevad algkeelest päritud ühises sõnavaras (Aikio 2007a).

4.4. Täendusmuutused

Sõna tähendus võib muutuda juba laenamise käigus. Siiski on sagedasem sõna tähenduse muutumine pärast laenamist väliste mõjude ja keelesiseste arengute tulemusena. Laensõnade tähendus võib muutuda pärast laenamist ja laensõna

võidakse laenata mõnes marginaalses tähenduses, mis erineb oluliselt doonor-keele sõna põhitähendusest. Laensõnade tähendus võib läbi teha muutuse ka vastuvõtvas keeles. Uku Masing on eesti laensõnade tähendusmuutuste kohta kirjutanud: “Igermaani laenude ja tõlgelaenudega näib olevat nõnda, et kuitahes paljugi oleme omandanud nende keelefilosoofiat, kujundanud enamvähem täpseid vasteid nende sõnadele (ehk “mõisteile”), need aegamisi vajuvad kuskile mujale ja tihtipeale omandavad hoopis teistsuguse sisu. Vahel võrdlemisi koomilise, nagu “vist”, mis pole enam “kindel, kõva”; “vahtima” pole üldiselt enam “valvama”, vaid “logelema, eimidagi tegema”; “praht” pole “toretsev lärmitsev endanäitamine”; “armas” pole “vaene, haletsusväärne” jne” (Masing 2004: 142).

Uute tegevuste ja toimingute puhul võivad tähendusmuutused aset leida teise keele mõjul, see on üks tõlkelaenude tüüpe. Nt on läänemeresoome murretesse laenatud vanavene keele eeskujul tähendus ‘lugema’ selle sõna tänapäeva põhitähenduses, ning algne tähendus ‘loetlema’ on kõrvale jäänud (Hakulinen 1969: 110–113) ning selle asemel on läänemeresoome keeltesse laenatud uusi tüvesid (eesti *rehkendama*, vepsa *tšitaida*) või võetud kasutusele uues tähenduses olemasolev tüvi (sm *laskea*, Hakulinen 1969: 102–105). Sama tüve tuletis *loetlema* on murdekeeles tähenduses ‘taga nutma, surnut itkema’ omakorda tõlkelaen vanavene keelest (Ariste 2010 (1940): 276). Eesti vanemas kirjakeeles esinevate tähenduslaenude uurijatest tuleb esile tõsta Paul Aristet, Uku Masingut ja Helgi Liini (Ariste 1931, Ariste 1958, Ariste 1963, Masing 1975, Liin 1975).

Tõlkelaenud tekivad eriti vaimse kultuuri mõistete ja sõnade laenamisel. “Esemeline kultuur on tõlkelaenudeks võrreldamatult sobimatum kui vaimukultuur /.../ Uusi esemeid laenatakse reeglina ka keeleliselt (selle poolt kõneleb hulk saksa laensõnu eesti, liivi ja läti keeles), uusi mõisteid aga väga sageli tõlgitakse või vihjatakse ähmaselt” (Loorits 2005 (1962): 213).

Sõna tähendusmuutus võib keelte eriarengu tulemusel olla niivõrd ulatuslik, et kahe sugulaskeele tüve kokkuviiimine ühele algallikale tundub pealtnäha võimatu. Ühe ekstreemsema juhuna võiks tuua slaavi ja balti keelte tüve tähendusega ‘kivi’ (vene *камень*, leedu *akmuo*), millele vastab germaani tüvi **himena*- tähendusega ‘taevas’ (Kroonen 2013: 220).

Tõlkelaenud moodustavad tänapäeva terminoloogiast olulise osa. Nende kohta eesti keeles puudub seni põhjalikum ülevaade, kuid soome keeles on tõlkelaene uurinud Lauri Hakulinen (Hakulinen 1969). Eesti keeles kasutatakse olemasolevaid sõnu uues tähenduses enamasti teiste keelte eeskujul, nt info- tehnoloogias *hiir*, *ikoon*, *järjehoidja*, *ketas*, *menüü*, *mälu* jne. Tegemist on mittesüstemaatilise polüseemiaga, mida motiveerib enamasti metafooril põhinev tähendusülekanne (Langemets 2010: 32).

Eesti *päästma* tüvi on üks, mida alates Ojansuu artiklist (Ojansuu 1921) siiani on peetud tõlkelaenuks. Tuletuslik suhe *pääsema-päästma* ei ole küll ebatavaline, sest samalaadseid kausatiivseid verbaaltuletisi on läänemeresoome keeltes veel, nt soome *nostaa*, *pistää* (Hakulinen 1979: 266). See ei välista

võimalust, et *pääst*- puhul võib tegemist olla otselaenuga, mida on hakatud rahvaetümolooiliselt pidama tuletiseks *pääsema* tüvest [A3].

Sõnavara muutumise kiirust on püütud määrata glotokronoloogiliste meetoditega, kuid juba 1960. aastatel näidati nende meetodite ebatäpsust (Bergsland ja Vogt 1962).

Vana sõnavara asendumine uute tüvedega on keele arengus pidevalt toimuv protsess. Olulist rolli mängis tabusõnade asendamine laensõnadega või tuletistega, mille kõige tuntumad näited on suurulukite nimetused, nt eesti *susi* → *hunt*, *ott* → *karu*.

Ka ristiusu mõistete tähistamiseks on sageli kasutatud vanu sõnu uues tähenduses, nt on selliseks tähendusnihkeks peetud saksa sõna *Gott* ristiusu jumala tähenduses, kusjuures varasem kesksugu asendati meessooga: *der Gott* (Polenz 1978: 44).

Tähendusmuutuste ja laentüvede semantika uurimisel on puuduseks ka see, et mingeid kindlaid kriteeriume, mille põhjal hinnata sellekohaste oletuste tõenäosust, ei ole. Seetõttu jäävad need enamasti subjektiivseks. Mõnikord on võimalik leida samasuguseid tähendusmuutusi teistes keelkondades, kus algselt sama tähendusega tüve tähendus on tütarkeeltes kas säilinud või arenenud samal moel.

Kogu sõnavara etümolooiline analüüs semantiliste väljade kaupa on seni osutunud võimalikuks vaid mõnes suurkeeles. Üks suurimaid ja laiemahaardelisi etümolooilisi projekte on eri keelkondadesse kuuluvate keelte sõnavara etümolooilist koostist võrdlev projekt WOLD (World Loanword Database; Haspelmath 2009), mis siiski hõlmab objektkeeltena vaid 41 keelt. Nendes on laenatud tüvesid 369 keelest. Eesti keelt see projekt ei hõlma ning Uurali keeltest on objektkeelena ainukesena kaasatud Kildini saami keel. Lähtekeelte seas on ka mitu algkeelt, nt algbalti ja alggermaani.

WOLDi haaratud 1460 mõistet on jagatud 24 semantiliseks väljaks.

1. Füüsiline maailm
2. Sugulus
3. Loomad
4. Keha
5. Jook ja söök
6. Kehakatted ja riietumine
7. Maja
8. Põllumajandus ja taimestik
9. Põhitegevused ja tehnoloogia
10. Liikumine
11. Omamine
12. Ruumilised suhted
13. Hulk
14. Aeg
15. Meeleline taj

16. Emotsioonid ja väärtused
17. Vaimne tegevus
18. Kõne ja keel
19. Sotsiaalsed ja poliitilised suhted
20. Sõjandus ja jaht
21. Õigusemõistmine
22. Religioon ja uskumused
23. Nüüdisaegne maailm
24. Eri funktsioonisõnad (Haspelmath ja Tadmor 2009: 7)

Need väljad on võetud Bucki (Buck 1949) ja Key (IDS) loenditest, lisades neile kaks välja (Haspelmath ja Tadmor 2009: 6).

Vaadeldavaid mõisteid tähistavad sõnad on jaotatud laenamise kindluse järgi viide rühma.

1. Ei ole tõendeid laenamise kohta.
2. Väga ebakindlad tõendid laenamise kohta.
3. Võib-olla laenatud.
4. Tõenäoliselt laenatud.
5. Kindlasti laenatud.

(Haspelmath ja Tadmor 2009: 13)

Keelemuutuse seisukohalt mängib olulist rolli ka leksikaliseerumine kui uue keelise üksuse leksikoni osaks võtmine. Laimea määratluse järgi on leksikaliseerumise põhitüübid liitsõnamoodustus, tuletamine, konversioon, lõikamine ja ellips, segunemine (inglise *blending*, sh portmantoo-sõnad), tagasituletus, akro- nüümid (nt *laser*, *radar*, *aids*, *scuba*), tõlkelaenud, sõnaloo ja metalingvistiline osundamine (*minu nimes on kaks a-d*) (Brinton, Traugott 2005: 34–44). Eesti keeles on leksikaliseerumisele tähelepanu juhtinud juba Paul Ariste, nüüdisaegse ülevaate leksikaliseerumisest eesti keeles, selle teoreetilisest taustast ja vahekorrast grammatiseerumisega on teinud Eva Velsker (Velsker 2010).

Kuigi eesti vaimuliku sõnavara kujunemine kui terviklik protsess jääb käesoleva töö fookusest kõrvale, on selle uurimine kaugema eesmärgina eesti sõnavara ja mõistesüsteemi kujunemise seisukohalt oluline.

4.5. Sugulaskeelte tüvevara ajaloo uurimisest

Läänemeresoome keeltest on kõige põhjalikumalt uuritud soome keele sõnavara arengut ning ilmunud on mitu soome keele etümoloogilist sõnaraamatut, nt “Suomen kielen etymologinen sanakirja” (SKES), “Suomen sanojen alkuperä” (SSA) ja “Nykysuomen etymologinen sanakirja” (NES). Ka ungari keele kohta on ilmunud mitu etümoloogilist sõnaraamatut. Venemaa väikeste soome-ugri keelte sõnavara uurisid 20. sajandi esimesel poolel peamiselt ungari, soome ja eesti teadlased, kuid 20. sajandi keskel kujunes ka Venemaa soomeugrilastel

oma keeli ja nende sõnavara uuriv teadlaskond. Allpool peatun lühidalt kolme soome-ugri keele(rühma) – liivi, saami ja mari keelte – sõnavara etümoloogia mõistelise jaotuse uurimise seisul. Nende keelte väljavalimisel on järgmised põhjused. Liivlased on nii ajalooliselt ja kultuuriliselt arengult kui ka keeleliselt eestlastele lähedased, seetõttu on huvitav võrrelda nende tüvevara arengut ja sõnavara etümoloogilisi kihte eesti keelega. Saamid on ajalooliselt mõnevõrra erinevas seisundis, kuid sarnane on nende pikaajaline kontakt germaani, balti, slaavi ja läänemeresoome hõimude ja keeltega. Maride asuala on geograafiliselt meist kaugemal ning see on sisemaal. Maridel on ka eestlastest küllaltki erinev ajalugu. Neil pole olnud kontakte germaanlastega ning balti kontaktid on olnud põgusamad kui läänemeresoomlastel. Marid on aga olnud tihedas kontaktis turgi rahvastega, mis on jätnud suure jälje mari keele kõikidesse kihtidesse, sealhulgas sõnavarasse. Mari keele etümoloogilise sõnaraamatu ilmumine jäi algusjärgus pooleli, kuid uus sõnaraamat on ilmumas kahes osas: omatüved (Bereczki 2013) ja laentüved. Mari keele sõnavara arengus on suur mõju olnud ka valitseval ideoloogial (Ivanov, Moiso 1998).

Seega võiks nende kolme keele sõnavara kujunemislugu aidata eesti sõnavara kujunemist kontekstualiseerida.

4.5.1. Liivi keel

Eesti keelega sarnases ajaloolises olukorras on olnud läänemeresoome keeltest vaid liivi keel. Vadja, isuri, vepsa ja karjala keel jäid valdavalt idamisjoni mõjusfääri. Soome keelealal toimus ristiusustamine enamasti rahumeelsel teel Rootsikaudu. Vaid liivi ja eesti (sh lõunaeeesti) keelealad vallutati ristiusustamise ettekäändel 13. sajandist alates sõjalise sissetungi käigus ning mõlemad sattusid juba enne seda idakristluse mõjusfääri. Järgnenud sündmused tõid küll kaasa liivi keele hääbumise, kuid ristiusu seisukohast otsustaval perioodil oli eesti ja liivi keele sotsiolingvistiline seisund sarnane. Seega võiks eeldada, et liivi keeles on eesti keelega sarnane kristlik terminoloogia. Erinevuste puhul tuleks eeldada saksa misjonile eelnenud kontakte, eelkõige idapoolset mõju eesti keelele. Nagu ka teiste läänemeresoome keelte puhul, on põhjalikumaid kõrvutusi takistav asjaolu varaste kirjalike allikate puudumine.

Sarnasest ajaloost tingituna on eesti ja liivi keeles palju ühiseid tüvesid, nende seas u 350 ühist laentüve, mis on paralleelselt laenatud alam- ja ülemsaksa, läti, vene või rootsi keelest. Liivi keeles on ka 70 tüve, millel on vaste vaid põhjaeesti murretes, aga puudub vaste lõunaeeesti murretes (Koponen 1990). Eesti keele mõju liivi keelele võib täheldada eelkõige laenatud tüvedes, aga on arvatud, et mõju ei piirdu vaid sõnavaraga (Grünthal 2015).

Liivi keele sõnavara päritolu ja selle laenukihte on lähemalt uurinud ka Eberhard Winkler, kes analüüsib võõrmõjude seisukohast liivi keele nimisõnu semantiliste väljade kaupa. Kui semantilised väljad “inimene” ning “loodus ja keskkond” on peaaegu ilma võõrmõjudeta, siis semantiliste väljade “ühiskond”, “tööriistad ja vahendid”, “sisustus”, “riietus”, “toiduained” ja “vaimne kultuur”

puhul ilmneb tugev võõrmõju (Winkler 2011: 233–235). 22-st vaimse kultuuri põhimõistest vaid 6 ei ole läti keelest laenatud (Winkler 2014: 221), neist kuuest kaks on varasemad vanavene laenud (*pagānōz* ‘pagan’, *rišt* ‘rist’).

4.5.2. Saami keeled

Saami keelte ajalooline leviala hõlmab Skandinaavia poolsaare põhjaosa ja Koola poolsaare. Eelajaloolisel ajal räägiti saami keeli suuremas osas Skandinaaviast ja tänapäeva Soomest.

Pekka Sammallahti on uurinud saami keelekontakte ning sõnavara koostist etümoloogiliste kihtide kaupa ja analüüsinud neid tähendusväljade kaupa. Tema andmetel on soome-ugri keeltele samojeedi keeltega ühiseid tüvesid umbes 100 (sh grammatilised sõnad, sõnad ühiskonna, materiaalse kultuuri ja muude põhimõistete valdkonnast; Sammallahti 1998: 118). Soome-ugri tüvesid on umbes 160 (peamiselt ühiskonna, materiaalse kultuuri ja põhimõistete valdkonnas (*ibid.*: 119–120). Umbes 60 tüve on permi tüved (eristab materiaalse kultuuri ja elatusalade ning muid tüvesid). Umbes 100 tüvel on vasted Volga keeltes (sh materiaalse kultuuri tüved; *ibid.*: 121–122). Umbes 280 tüve on ühised läänemeresoome keeltega (sh ühiskonna, materiaalse kultuuri ja elatusalade valdkonda puutuvad tüved). Lisaks nendele kihtidele on umbes 550 tüve, millel ei ole etümoloogiat väljaspool saami keeli. Laentüved jaotuvad indoeuroopa laenudeks (umbes 70), eelaaria laenudeks, vanadeks indoaaria ja protoiraani laenudeks, algbaltoslaavi ja algslaavi laenudeks, algbalti laenudeks (u 40), algermaani laenudeks (u 30), germaani laenudeks (u 20), algskandinaavia laenudeks (mitusada), algäänemeresoome laenudeks (mitusada) ja vene laenudeks (mitusada). Lisaks on saami keeltes tuhandeid noori laene norra, rootsi, soome ja karjala keelest, sadu laene vene keelest ja uuemal ajal üha rohkem laene inglise keelest (Sammallahti 2011: 211). Lisaks neile on saami keeltes sadu tüvesid, millel puudub etümoloogia, nt *nagir* ‘uni’, *soahki* ‘kask’, *guvža* ‘meriforell’, *heavdni* ‘ämblik’, *bivvat* ‘soojas hoidma’ jne. Nende puhul on tegemist ilmselt tundmatust substraatkeelest pärit tüvedega (Sammallahti 2011: 208). Saami keelte ühissõnavara jaotusest tähendusrühmadesse annab ülevaate Juhani Lehtiranta (Lehtiranta 1989: 158–177). Varasemat saami keeleajalugu on uurinud Ante Aikio (Aikio 2007b, Aikio 2012).

Niisiis on saami keeled sama moodi nagu eesti keel olnud kontaktis paljude naaberkeeltega ja neilt palju laenanud, kuid erinevalt eesti keelest on saami keeleala killustunud ja väikese kõnelejaskonnaga, kes on laiali suurel maa-alal. Seega võiks ka saami keeli piirikeelteks nimetada, kuid nad ei ole suutnud naaberkeelte ja rahvaste surve alt välja tulla ning on pidevalt taandunud põhja poole. Samuti ei ole saami keeltele kunagi olnud eesti keelega võrreldavat staatust.

4.5.3. Ideoloogia mõjust keele sõnavarale mari keele näitel

Näiteid selle kohta, mis juhtub keele sõnavaraga ühiskondliku korra ja sotsiaalsete olude muutudes, võib leida hilisemast ajast näiteks mari ja komi keelest. Mari keel on pikka aega olnud naabruses paiknevate turgi rahvaste ja keelte mõju all ning neist keeltest on mari keelde laenatud hulgaliselt kultuursõnavara. Nõukogude repressiivpoliitika ajal 1920ndatel ja 1930ndatel kadus avalikust käibest suur hulk sõnu, sealhulgas religioosset sõnavara, näiteks õigeusu terminid, mis olid keelde tulnud 16. sajandil koos ristiusustamisega, nt *non* 'papp', *якын* 'diakon', *черке* 'kirik', *говетлаиш* 'paastuma', *причаишатлаиш* 'armulauaal käima', *монак* 'munk', *тар* 'püha vesi' ning paganlikud terminid *надыр* 'ohver', *чок* 'ohver', *пурьлык* 'ohver', *суат* 'püha', *инуй* 'püha', *пайыл* 'saatus', *карт* 'preester', *кумалаиш* 'palvetama', *күсö* 'palve', *суксо* 'ingel', *овда* 'teatud mütoloogiline olend', *тшште* 'piirkond' ja paljud teised (Ivanov ja Moio 1998: 53). Nõukogude periood jäi suhteliselt lühikeseks ning need sõnad säilisid sõnaraamatutes ja rahva mälus ning võeti kirjakeeles taas kasutusele vabamates oludes. Mari keeles on eri ideoloogiate mõju sõnavara koostisele lühema aja jooksul selgesti tuvastatav. Seda arvesse võttes tuleks eesti keele vaimuliku sõnavara kujunemisel selgemini teadvustada ideoloogilist aspekti.

Eesti keelele sajandite vältel avaldatud kristliku mõtteviisi surve põhjustas tõenäoliselt hulga omakeelse vaimuliku sõnavara ja väljendite kadumise, kuid samas ka varem kasutuses olnud sõnade uues tähenduses kasutusele võtmise. Selline vana sõnavara mugandamine kristliku maailmavaate mõistete märkimiseks leidis aset ka mitmes teises Põhja-Euroopa keeles (North 1991).

5. TULEMUSED

Eesti keele kui piirikeele olemus tuleb esile juba mitmest suunast toimunud ulatusliku laenamise protsessis, mida tõendab tüvevara etümoloogiate statistiline analüüs, kuid kõige selgemini ilmneb see vaimuliku kultuuri terminite päritolus. Kuigi ulatuslikum eesti keele vaimuliku kultuuri sõnavara areng toimus alates 13. sajandist seoses Eesti ala vallutamise ja ristisõdijate poolt ja eestlaste sundristiusustamisega, jõudis kristlik terminoloogia eesti keelde juba 10.–11. sajandil vanavene keele vahendusel (*papp, raamat, rist, päästma* jne). Ulatuslikum laenamine toimus hiljem alamsaksa keelest (*altar, ingel, piht, piiskop* jne). Piibli tõlkimisega seoses tekkis vajadus terminoloogia täpsustamise ja polüseemia vähendamise järele, mistõttu võeti kasutusele uusi tuletisi, nagu nt *armastus*.

Järgnevas teen kokkuvõtte väitekirja aluseks olevates publikatsioonides esitatud uurimistulemustest.

Eesti sõnavara laenukihtide jaotuses on tehtud mõningaid korrektiive. Eesti keele tüvevara saab jagada laias laastus kaheks: omatüvedeks ja laentüvedeks. Omatüvedeks on Uurali algkeelest pärit tüved ja hilisemate algkeelte tüved, mille seas on kindlasti ka seni kindlaks tegemata laentüvesid. Laentüvedeks on teistest keeltest laenatud tüved keele eri arenguetappidel alates Uurali algkeelest. Omatüved saab jagada üheksasse rühma (Uurali, soome-ugri, läänemeresoome-permi, läänemeresoome-mari, läänemeresoome-mordva, läänemeresoome-saami, läänemeresoome, lõunaläänemeresoome ja eesti tüvedeks), laentüved aga tinglikult vanemateks ja uuemateks laenudeks. Vanemate laenude hulka loetakse laenud ajast, mil läänemeresoome murded ei olnud veel eri keelteks lahknunud. Siia kuuluvad indoeuroopa, indoiraani, balti, germaani, skandinaavia ja vanavene laenud. Uuematest laenukihtidest on olulisemad vanarootsi, rootsi, eestirootsi, alamsaksa, (ülem)saksa, baltisaksa, vene, läti, soome ja inglise.¹

Tuginedes EESi materjalile võib esitada eesti tüvevara jaotumise järgmistesse etümoloogilistesse kihtidesse koos tüvede ligikaudse arvuga:²

Uurali tüved 107–169

Soome-ugri tüved 134–206

Läänemeresoome-permi tüved 43–85

Läänemeresoome-mari tüved 38–54

Läänemeresoome-mordva tüved 65–99

Läänemeresoome-saami tüved 110–174

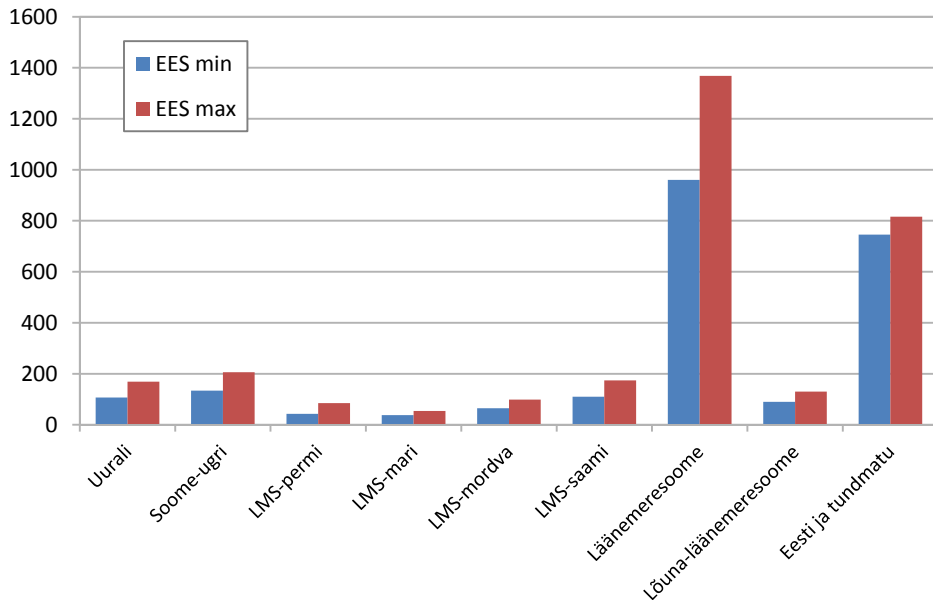
Läänemeresoome tüved 960–1368

Lõunaläänemeresoome tüved 90–130

¹ Inglise laenude kiht jääb EESis vaadeldavast ajajärgust hilisemaks ja neid pole seal arvestatud. Nende kohta vt Jõgi 2014.

² Doktoritöö autor on EESi andmeid, mis avaldati ühisartiklis Metsmägi jt 2012, hiljem statistiliselt mõneti korrigeerinud. Järgnev statistika tugineb korrigeeritud andmetel.

eesti-liivi-vadja tüved 9–11
 eesti-liivi tüved 58–86
 eesti-vadja tüved 23–33
 Eesti ja tundmatu päritoluga tüved 746–816
 häälikuliselt ajendatud eesti tüved 458–520
 tüvede koondumisel tekkinud tüved 36–44
 tundmatu päritoluga tüved 252
 Indoeuroopa laentüved 16–40
 Indoiraani ja algiraani laentüved 22–39
 Balti laentüved 162–235
 Germaani laentüved 193–315
 Skandinaavia laentüved 29–62
 Vanavene laentüved 41–54
 Vanarootsi laentüved 14–33
 Rootsi laentüved 61–140
 Eestirootsi ja soomerootsi laentüved 23–35
 Alamsaksa laentüved 476–659
 Saksa laentüved 356–506
 Baltisaksa laentüved 43–56
 Vene laentüved 228–274
 Läti laentüved 31–43
 Soome laentüved 197–212
 Muud laentüved 6–18
 Tehistüved 97
 (Soosaar 2013b: 294)

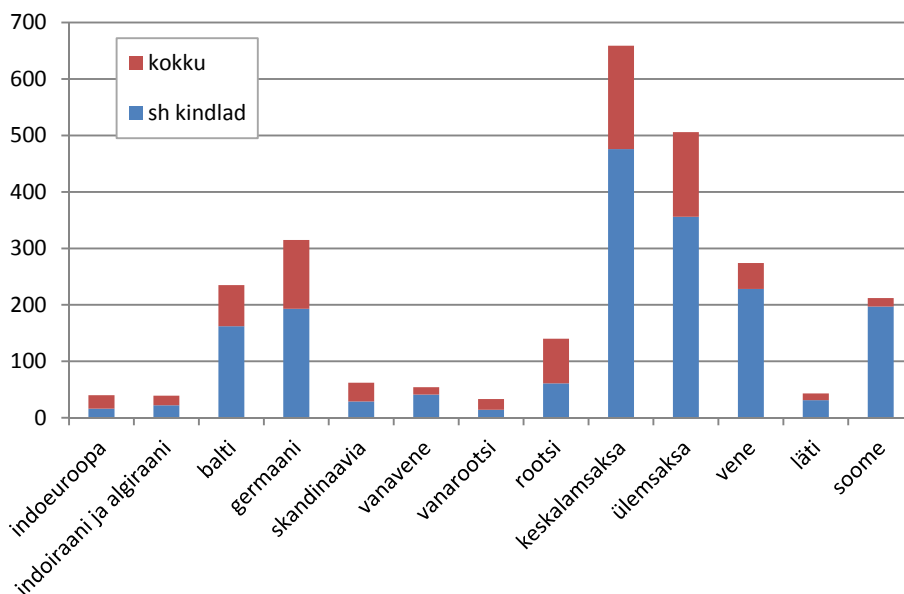

Joonis 1. Omatüvede hulk eesti keeles EESi andmetel

Võrreldes varasemate käsitlustega ja EESi andmetega pole siin esitatud läänemeresoome-volga sõnavarakihti, mis on keeleajalooliselt põhjendamatult (Blažek 2012; Soosaar 2013b). Andmed, mis on toodud artiklites Rätsep 1983 ja 1986, ei ole otseselt võrreldavad EESi andmetega, sest Rätsepa andmete lähtealus erineb EESi märksõnade valikust. Kuigi tema arvestuse aluseks on 1976. aasta õigekeelsussõnaraamatus sisalduvad tüved, on tõenäoliselt arvesse võetud rohkem murdesõnu, kui neid sisaldub EESis, kuid samuti 20. sajandi laene saksa ja vene keelest, mida formaalsete kriteeriumide järgi peetakse võõrsõnadeks ja mida seetõttu EESis ei ole. Märkimisväärset erinevust alamsaksa laenude arvus (Rätsep 1983 järgi on neid 771 ehk 13,92% kõigist tüvedest (Rätsep 1983: 546), kuid EESi põhjal vaid 476 ehk 8,8% kõigist tüvedest) saab selgitada sama põhjusega, kuid osa neist on Rätsep 1986 juba (ülem)saksa laenudeks ümber arvestanud. Erinevust balti laenude arvus saab selgitada balti laenude põhjaliku uurimisega viimastel aastakümnetel. Erinevust soome laenudes saab selgitada andmete valikuga: Rätsep on arvestanud vaid tüvesid, mida eesti keeles varem ei olnud ka murretes, kuid EES on sellised tüved sageli sisse võtnud, nt *kuuluma* < soome *kuulua*, mis on tuletis soome sõnast *kuulla* (mille vaste on eesti *kuulma*).

Kuigi Rätsepa tüvekihtide etümoloogiline analüüs ei ole peamiselt materjali valiku tõttu otseselt võrreldav EESi põhjal valminud tüvevara analüüsiga, võib kindlalt väita, et eesti tüvevaras on praeguseks kindlaks tehtud rohkem balti ja rootsi laene, tõenäoliselt ka germaani laene.

Muude laentüvede seas on väiksemad laenukihid, nt laenud heebrea keelest, mustlaskeelest ja ladina keelest. Otseseid ladina keelest laenatud sõnu on eesti keeles teada üksikuid. Nendeks on *ordu* ja võib-olla ka *tiisikus* ja liide *risti-* (EES) (võimalik, et ka *sorts* ja *pagan*). Arvatavasti alamsaksa keele vahendusel on neid siiski eesti keelde jõudnud rohkem, nt *sant* (<< ladina *sanctus*) ja *paater* (<< ladina *pater*). Ladina keelt kuulsid eestlased kindlasti alates 13. sajandist katoliiklikel jumalateenistustel, kuid see jäi neile arusaamatuks, kuigi teatud sagedamini esinevad vormelid võisid meelde jääda ilma üksikute sõnade tähendust eristamata. Seetõttu on võimalik, et ladina keelt tõlgendati valesti, nagu oleme koos Vilja Ojaga arvanud sõna *põrgu* tekke puhul.

Joonis 2. Laentüvede kihid EESi andmetel

Ülejäänud tulemused puudutavad kindlaid üksikmõisteid ja sõnu: RISTIMA, pääst(ma), põrgu, krunn, armastus.

Euroopa vulgaarkeeled võib mõistet RISTIMA tähistava sõna päritolu järgi jagada kolme rühma: 1) keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka βαπτίζω või selle häälikuline laen (prantsuse, inglise, türgi), 2) keeled, milles esimest sakramenti tähistab kreeka sõna βαπτίζω tähendusest 'vette kastma' lähtuv tõlkelaen (nt saksa, rootsi, soome) ja 3) keeled, milles esimest sakramenti tähistaval sõnal puudub tähenduskomponent 'vette kastma', sest vastava mõiste tähistamiseks on tulnud kasutusele slaavi *krъstv-tüvelise verbi häälikuline laen (vene, läti, eesti). Seega jääb eesti keel selle kriteeriumi järgi idakristluse mõjuvälja, kuigi tänapäeval on eestlased peamiselt läänekristluse mõjuväljas. See näitab, et eestlased pidid olema idakristlusega lähedalt kokku puutunud juba enne läänepoolse misjoni algust.

Kuigi eesti keel on vanima kristliku sõnavara alusel pigem idakristluse mõjuväljas, on eestlased tänapäeval peamiselt läänekristluse traditsiooni kandjad. Ida- ja läänekristlust eraldaval joonel (joonis 3) paiknevatest rahvastest ja keeltest on eesti keel väiksem, mis on suutnud tõusta riigikeeleks ja areneda tänapäevaseks kultuurikeeleks. Need läänemeresoome keeled, mis jäid tervikuna pikaks ajaks idakristluse mõjuvälja, nagu vadsa, isuri, vepsa ja karjala, on tänapäeval hääbumas. Ohustatud on ka suuremad Venemaa soome-ugri keeled.

Joonis 3. Idakristluse leviala tänapäeval ja Lääne tsivilisatsiooni idapiir Samuel P. Huntingtoni järgi (Huntington 1999). (Kaardi alusena kasutatud: OrthodoxyInEurope.png, Wikimedia Commons, Kasutaja: Scooter20. Litsents: GNU)

Tüve *pääst(ma)* on siiani peetud omatuletiseks tüvest *pääse(ma)*. Uus etümoloogia väidab, et see on pigem vene laen ning on osa varasest idakristlikust mõjust eesti keelele ja kultuurile. See tüvi on jõudnud nii eesti kui ka läti keelde umbes samal perioodil ja samast allikast, kuid läti keele puhul on võimalik ka eesti murrete vahendus. Kuigi häälikuline vastavus tundub esmapilgul ebareeglipärane, võib leida läänemeresoome keeltest analoogseid häälikuvastavusi, kus vanavene *a*-häälikule vastab läänemeresoome *ä*. Läti sõna *pestīt* 'päästma' on seni peetud eesti või liivi laenuks, kuid ka selle sõna puhul ei saa välistada vene mõju.

Sõnale *põrgu*, millel puuduvad vasted teistes läänemeresoome keeltes, ei ole seni rahuldavat etümoloogiat pakutud. Kuna teistes keeltes on see hiline laen, siis on võimalik, et ka eesti sõna juuri tuleb otsida hilisemast perioodist. Varasemad peamiselt germaani laenuetümoloogiad ei ole päris rahuldavat lahendust pakkunud. Enne ristiusustamist ei tundnud eestlased põrgu mõistet, mistõttu on ka vähe tõenäoline, et sõna selle tähistamiseks on germaani laen. Laenuallikat tuleks otsida hilisemast perioodist. Seega peame võimalikuks, et eesti *põrgu* võib olla laen ladina keele tüvest *purgō*, millest on tuletatud puhastustuld märkiv sõna *purgatorium*.

Kultuuri ja tehnoloogiate arenedes laenatakse uute esemete ja mõistete laenamise käigus ka neid tähistavad sõnad. Eesti keeles moodustavad sellised

laenud märkimisväärse osa tüvevarast. Üks selline kultuursõna on *krunn*, mis on laenatud eestirootsi murretest eesti murdekeelde ja sealt edasi levinud kirja-keelde.

Minu pakutud laenuetümolooia allikaks on eestirootsi krooni tähistav sõna. Sõna eestirootsi päritolule viitab sõna levikumuster eesti murretes ja selle esmasinemus kirjanduses. Esitatud etümolooia eeldab sõna vokaali ebareeglipärasest lühenemist, analoogiliselt teiste sarnase häälikulise kujuga deskriptiivsete ja afektiivsete eesti tüvedega.³

Sõna *armastus* on regulaarne tuletis, mis võeti 18. sajandil kasutusele kristliku terminina, et eristada eri tähendusi, mida märgiti sõnaga *arm*. Selle sõna polüseemia tingis uue samatüvelise *us*-tuletise kasutuselevõtu tegusõnast *armastama*.

Kuigi tänapäeval tunduvad *us*-tuletised väga tavalised ja neid saab moodustada peaaegu igast omadus- ja tegusõnast, ei olnud see ilmselt nii veel 17. sajandil. Ka tolleaegses keeles olid *us*-tuletised tavalised, aga nende tuletamine ja tähendus ei olnud nii iseenesestmõistetavad. Need võivad tähistada nii tegevust kui ka selle tulemust. Nii loodi ja võeti ka sõna *armastus* kasutusele alles tulenevalt praktilisest vajadusest eristada eri mõisteid piiblitekstis, sest kui kaht tähendust kasutatakse sageli samas kontekstis, peavad nende jaoks olema eri sõnad. Sama printsiipi uute sõnade loomisel on järginud ka hilisemad eesti keelekorraldajad (Tauli 1968: 101 jj).

Eesti keele sõnavaras kajastuvad kontaktid paljude keeltega, mida rääkisid rahvad ja hõimud, kellega eestlaste esivanemad mitmesugusel viisil kokku puutusid. Nende kokkupuudete iseloomu võib järeldada laenatud tüvede tähendusest, mis hõlmab kaubandust, käsitööd, põllumajandust, karjakasvatust, sõjapidamist, religiooni, moodi, perekondlikke suhteid jne.

See lai tähendusdiapasoon näitab, et kokkupuudete iseloom oli väga mitmekesine. Naabritelt õpitud uute mõistete tähistamiseks on kasutatud nii laensõnu, tõlkelaene kui ka uute sõnade tuletamist. Eri rahvaste rolli kultuuriliste ideede arengus ja levikus saab hinnata selle järgi, millisel määral nende sõnavara on filtreerunud teiste rahvaste omasse (Sapir 2009: 224). Eesti keele ulatuslikud kontaktid naaberkeeltega annavad tunnistust eesti keele kuulumisest Läänemere keeleareaali (Raukko, Östman 1994). Eesti keel asub selle areaali idapiiril, kuid geograafilise asendi tõttu on eesti keel olnud otseses kontaktis rohkemate keeltega kui nt väiksemad läänemeresoome keeled. Samas on eesti keel olnud staatusest (ja eesti rahvas kultuuriliselt arengult) madalamal valitsejate ja ülemkihi keeltest (rootsi, alam- ja ülemsaksa), mistõttu laenude suund on valdavalt olnud naaberkeeltest eesti keelde, kuigi ka vastupidine laenusuund on olnud levinud, nagu näitavad eesti laenud eestirootsi murretes ja baltisaksa keeles.

Siinne uurimus näitab, et parimaid tulemusi eesti sõnavara päritolu uurimisel saab, kombineerides häälikuloolisi meetodeid, tähendusväljadel tuginevat semasioloogilist lähenemist ja vana kirjakeele tekstikriitilist analüüsi.

³ Hiljem on Meeli Sedrik avaldanud sõnale *krunn* teise etümolooia (Sedrik 2016), mis minu hinnangul ei ole oluliselt parem minu esitatust.

6. KASUTATUD KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard 2003. Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200. Toim. Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut ja Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Ahlqvist, August 1871. *Det vestfinska språkets kulturord*. Helsingfors.
- Ahlqvist, August 1875. *Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen*. Helsingfors.
- Aikio, Ante 2007a. Etymological Nativization of Loanwords: A case study of Saami and Finnish. In: *Saami linguistics Amsterdam*. John Benjamins, Amsterdam. 17–52.
- Aikio, Ante 2007b. The Study of Saami Substrate Toponyms in Finland. In: *Borrowing of Place Names in the Uralian Languages*. Ed. Janne Saarikivi & Ritva Liisa Pitkänen. *Onomastica Uralica* 4. Debrecen / Helsinki. 159–197.
- Aikio, Ante 2012. An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 266. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 63–117.
- ALFE3 = Atlas Linguarum Fennicarum. ALFE 3. 2010. Itämerensuomalainen kieli-kartasto. Läänemeresoome keeleafatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. Päätoim. Tuomo Tuomi. 3. osan vastaava toimittaja Vladimir Rjagojev (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimittuksia 800, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Ariste, Paul 1931. Rootsi mõjust vanimas eesti kirjakeeles. *Eesti Keel*, 1, 1–11.
- Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. *ACUT* B29. Tartu.
- Ariste, Paul 1958. Vene laensõnadest vanemas eesti kirjakeeles. *Keel ja Kirjandus*, 1, 25–33.
- Ariste, Paul 1971. Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. *Sovetskoje finno-ugrovedenie* 4, 251–258.
- Ariste, Paul 1975. Substraatseid kalanimetusi. *Keel ja Kirjandus*, 8, 467–472.
- Ariste, Paul 2010 (1940). Etümoloogilisi märkmeid. *Sõnalaenuõbu*, 267–292.
- Ariste, Paul 2010 (1963). Saksa laensõnad Heinrich Stahli saksa keeles. *Sõnalaenuõbu*, 73–120.
- Ariste, Paul 2010. *Sõnalaenuõbu*. Ilmamaa, Tartu.
- Bereczki, Gábor 1992. Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. *Studia uralo-altaica* 34. Szeged.
- Bereczki, Gábor 2013. *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers Winkler, Eberhard; Agyagási, Klára*.
- Bergsland, Knut; Vogt, Hans 1962. On the validity of glottochronology. *Current Anthropology*, 3, 115–153.
- Blážek, Václav 2012. “Was there a Volgaic unity within Finno-Ugric?”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 61, 1–3, 29–91.
- Blokland, Rogier 2009. The Russian loanwords in literary Estonian. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, Band 78. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Bluhme, Hermann 2005. *Etymologisches Wörterbuch des deutschen Grundwortschatzes*. Lincom Europa, München.
- Brinton, Laurel J. & Elizabeth Closs Traugott 2005. *Lexicalization and Language Change*. (Research Surveys In Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Buck, Carl Darling 1949. *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European language*. University of Chicago Press Chicago.

- Crystal, David 1992. An encyclopedic dictionary of language and languages. Oxford: Blackwell.
- Dornseiff, Franz 2004. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Walter de Gruyter. Berlin/New York.
- EES = Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik 2012. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKG I = Erelt, Mati; Kasik, Reet; Metslang, Helle; Rajandi, Henno; Ross, Kristiina; Saari, Henn; Tael, Kaja; Vare, Silvi 1995. Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Forsberg, Ulla-Maija 2010. Expressive vocabulary in the early phases of Finno-Ugrian. Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars I Orationes plenariae. Piliscsaba. 5–19.
- Geckeler, Horst 2005. Die Architektur des Wortschatzes III: Wortfelder. – Lexikologie / Lexicology. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science (HSK) 21/2. de Gruyter Mouton. 713–775.
- Grünthal, Riho 2015. Livonian at the crossroads of language contacts. In: Contacts between the Baltic and the Finnic languages. Ed. Santeri Junttila. Helsinki. 97–150.
- Hakulinen, Lauri 1969. Suomen sanaston käännsälainoja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1979. Suomen kielen rakenne ja kehtys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Haspelmath, Martin & Tadmor, Uri (eds.) 2009. World Loanword Database. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (<http://wold.cld.org>, kontrollitud 10.06.2017)
- Hinderling, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Hint, Mati; Anttila, Raimo 2013. Hajamärkusi kauaoodatud etimoloogiate puhul. Keel ja Kirjandus, 4, 285–295.
- Hinton, Leanne; Nichols, Johanna; Ohala, John J. 1994. Sound symbolism. Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel P. 1999. Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine. Tartu: Fontese kirjastus.
- Häkkinen, Kaisa 2001. Prehistoric Finno-Ugric culture in the light of historical lexicology. – Christian Carpelan, Asko Parpola & Petteri Koskikallio (toim.), Early contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and archeological considerations. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 242. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 169–186.
- Ikola, Osmo 1983: Porthan kielentutkijana. Sananjalka 25, 7–22.
- Itkonen, Esa. 1966. Kieili ja sen tutkimus. Helsinki: WSOY.
- Ivanov, Ivan; Moisiu, Arto 1998. Marin kielen sanaston kehitys 1900-luvulla. Turku.
- Janhunen, Juha 2009. Proto-Uralic – what, where, and when? SUST 258 The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society. Helsinki, 57–77.
- Jarva, Vesa 2003. Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa. Jyväskylä studies in humanities 5. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Junttila, Santeri 2012. The early contacts between Baltic and Finnic. SUST 266, A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe, Helsinki, 261–296.
- Junttila, Santeri 2013. Viron sanojen lähteillä. Virittäjä 1, 136–143.

- Junttila, Santeri 2016. Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Helsinki.
- Jõgever, Jaan 1918. Eesti keele häälikute ajalugu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Jõgi, Aino 2014. Inglise päritolu sõnad eesti keeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kask, Arnold 1956. Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused I, 140–176.
- Kendla, Mari; Viikberg, Jüri 2016. Protoeurooplaste keelepärandid. Emakeele Seltsi aastaraamat, 61 (1), 135–154.
- Kimball, Sara E. 1992. Comparative method. International Encyclopedia of Linguistics. Oxford: Oxford University Press. 274–279.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Peebo, Jaak 1997. Vanimate eesti tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. Pühendusteos Huno Rätsepale, 66–100. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu.
- Kiparsky, Valentin 1934. Die Gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki.
- Koivulehto, Jorma 1979. Baltisches und Germanisches im Finnischen: die finn. Stämme auf *-rte* und die finn. Sequenz *VrtV*. Explanations et tractationes Fenno-Ugricae in honorem Hans Fromm, 129–164. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Koivulehto, Jorma 1981. Die Datierung der ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen. Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20 – 27. VIII. 1980. Pars VII, 73–78. Suomen Kielen Seura, Turku.
- Koivulehto, Jorma 1984. Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset. Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk H. 131, 191–205. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Koponen, Eino 1990. Viron ja liivin yhteissanaston tarkastelua. In: Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Helsinki. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61. 35–39.
- Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Koponen, Eino 1999. Itämerensuomalaisten kielten meteorologisen sanaston etymologiaa: Lauri Hakulisen väitöskirjan aineiston valossa. Virittäjä 103, 507–530.
- Kroonen, Guus 2013. Etymological Dictionary of Proto-Germanic. Brill: Leiden, Boston.
- Kulonen, Ulla-Maija 1996. Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa. Suomi 181. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kulonen, Ulla-Maija 2006. Eläimet ja affekti; etymologisia huomioita. Virittäjä 110, 322–335.
- Laakso, Johanna 2004. Sprachwissenschaftliche Spiegelfechtere (Angela Marcantonio: The Uralic language family. Facts, myths and statistics). Finnisch-Ugrische Forschungen 58 (1–3).
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, KKI.
- Laine, Päivi 2007. Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla. Turku.
- Langemets, Margit 2010. Nimisõna süsteemiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lehtiranta, Juhani 1989. Yhteissaamelainen sanasto. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 200. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Liin, Helgi 1964. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Tõid eesti filoloogia alalt I. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162.) Tartu, 32–74.
- Liin, Helgi 1968a. Alamsaksa laensõnadest 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13. 1967. Tallinn: Eesti Raamat, 47–69.
- Liin, Helgi 1968b. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas. <http://dspace.ut.ee/handle/10062/34554>.
- Liin, Helgi 1975. Saksa tõkelaenudest J. Rossihniuse eesti keeles. Emakeele Seltsi aastaraamat 19/20, 1973–1974. Tallinn, 169–178.
- Loorits, Oskar 2005 (1962). Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. Trames Vol 9, No 3. 211–227.
- Lotman, Piret; Lotman, Mihhail 2009. Fennougristika eellugu ja Thomas Hiärne. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised; 17(24)). 206–230.
- Malkiel, Yakov 1993. Etymology. Cambridge University Press.
- Marcantonio, Angela 2002. The Uralic Language Family: Facts, Myths and Statistics. Publications of the Philological Society. Wiley.
- Masing, Uku 1975. Terminoloogia kujundamisest 17. sajandil. Emakeele Seltsi aastaraamat 19/20, 1973–1974. Tallinn, 151–168.
- Masing, Uku 2004. Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsetest hoiakust. Ilmamaa, Tartu.
- Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik 2013. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. Keel ja Kirjandus, 5, 313–332.
- Mikone, Eve 2002. Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. SKST 879.
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1931. Soome keele osa eesti kirjakeele arendamisel. Eesti Kirjandus, 2, 87–118; 4, 221–245.
- Mägiste, Julius 1962. Äldre ryska lånord i estniskan: särskilt i det gamla estniska skriftspråket. Lund.
- Mägiste, Julius 1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki. Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- NES = Häkkinen, Kaisa 2004. Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- North, Richard 1991. Pagan words and Christian meanings. Costerus New Series 81. Rodopi, Amsterdam-Atlanta.
- Oja, Vilja; Soosaar, Sven-Erik 2013. Eesti *põrgu*. Emakeele Seltsi aastaraamat, 58, 148–167.
- Oja, Vilja 2014. Areal relations of Indo-European loanwords in Finnic dialects. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. The Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (ESUKA – JEFUL), Vol. 5, No 2 (2014), 71–89.
- Ojansuu, Heikki 1921. Suomen “pääsiäinen” ja “päästäjä”. Kalevalaseuran vuosikirja I, Helsinki. 177–185.
- Pajusalu, Karl 1999. Sanojen juurista eteläviron juuriin. Arvustus teosest Koponen 1998. Virittäjä 102, 129–133.
- Pajusalu, Karl 2003. Keeleajalugu ja murded kohtavad tänapäeva. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu. 241–246.
- Polenz, Peter von 1978. Geschichte der deutschen Sprache. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Pronk-Tiethoff, Saskia 2013. The Germanic loanwords in Proto-Slavic. Rodopi. Amsterdam, New York.

- Raag, Raimo 1987. Mittelniederdeutsche und skandinavische Lehnwörter im Estnischen und Livischen. – Sprachkontakt in der Hanse: Aspekte des Sprachausgleiches im Ostsee- und Nordseeraum. Akten des 7. Internationalen Symposions über Sprachkontakt in Europa, Lübeck 1986. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 317–346.
- Raag, Raimo 1988. Nunn, prilla, koka ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. Keel ja Kirjandus, 11–12, 655–664, 725–732.
- Raukko, Jarno; Östman, Jan-Ola 1994. Pragmaattinen näkökulma Itämeren kielialueeseen. University of Helsinki. Publications no. 25.
- Raun, Alo 1982. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma ja Toronto: Maarjamaa.
- Rintala, Päivi 2003. Iha köyhän laihakin. Tutkimus itämerensuomen *iha*-kantaisista sanoista. SKS, Suomi 188. Helsinki.
- Ross, Kristiina 2005. Algkmesest lõpmatusse kulgevad keeleuenduste kurvid. – Keel ja Kirjandus, 7, 521–525.
- Ross, Kristiina; Soosaar, Sven-Erik 2007. Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. Keel ja Kirjandus, 10, 769–782.
- Rätsep, Huno 1976. Soome laenudest eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus, 4, 210–216.
- Rätsep, Huno 1983. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus, 10, 539–548.
- Rätsep, Huno 1986. Eesti kirjakeele sõnatüvede tuletuskoormus. – Keel ja Kirjandus, 11, 662–667.
- Rytönen, A. 1935. Deskriptiivisistä sanoista. Virittäjä 39, 90–102.
- Saard, Riho 2005. Euroopa üldine kiriku ajalugu selle algusest kuni tänapäevani. Tallinn: Argo.
- Saareste, Andrus 1958–1968. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saareste, Andrus 2008 (1959). Kaunis emakeel. II. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saarikivi, Janne 2007. Uusia vanhoja sanoja. Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimittuksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253. Helsinki. 325–347.
- Sammallahti, Pekka 1998. The Saami languages: an introduction. Davvi girji, Káráš-johka.
- Sammallahti, Pekka 2011. From Africa to the Arctic – expansions, bottlenecks and contacts in the linguistic prehistory of the Saami. In: Language Contact in Times of Globalization. Ed. Cornelius Hasselblatt, Peter Houtzagers and Remco van Pareren. Studies in Slavic and General Linguistics, vol. 38. Amsterdam, New York: Rodopi. 197–216.
- Sapir, Edwar 2009. Keel. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Sedrik, Meeli 2016. Juuksed, naise uhkuse kroon. *Krunn*. Emakeele Seltsi aastaraamat, 61 (1), 187–206.
- Selart, Anti; Leimus, Ivar; Kaljundi, Linda; Valk, Heiki 2012. Ristiretked ja vallutus sõjad 13. sajandi Liivimaal. Eesti ajalugu 2, Tartu. 26–62.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja. Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–6. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955–1978.
- Soosaar, Sven-Erik 2006. Mõne eesti keele kaubanduslase sõna päritolust areaalsel taustal. Emakeele Seltsi aastaraamat, 51, 138–147.
- Soosaar, Sven-Erik 2012. About a fashion-related Estonian-Swedish loanword *krunn*. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, 3 (1), 195–202.

- Soosaar, Sven-Erik 2013a. Päästma ja päästja – ühest eesti ja läti keele ühisest tüvest. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, 4 (3), 195–204.
- Soosaar, Sven-Erik 2013b. The origins of stems of Standard Estonian – a statistical overview. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 17 (3), 273–300.
- Soosaar, Sven-Erik 2016. Agape vastete kujunemisest eesti piiblitõlgetes. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 61 (1), 233–252.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1992–2000. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Sutrop, Urmas 2004. Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim. *Mäetagused* 24, 99–108.
- Tafenau, Kai 2011. Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju. *Keel ja Kirjandus*, 6, 425–439.
- Tauli, Valter 1968. Keelekorralduse alused. Eesti Raamat, Stockholm.
- Thomsen, V. 1869. Den gotiske Sprogklasses Indflydelse paa den Finske. Kjøbenhavn, Gyldendal.
- Trask, R. L. 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Edinburgh University Press.
- Trier, Jost 1931. Die deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, Winter.
- Trier, Jost 1932. Sprachliche Felder. *Zeitschrift für Deutsche Bildung*. 8. 417–427.
- Ullmann, Stephen 1963. *The principles of semantics*. Blackwell, Oxford.
- Vaba, Lembit 1997. Urimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn-Tampere: Eesti Keele Instituut.
- Vaba, Lembit 2011. Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. *Keel ja Kirjandus*, 10, 734–763.
- Vaba, Lembit 2015. Sõna sisse minek. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 73. Tallinn.
- Vainik, Ene 2014. Early emotional contacts with the Indo-Europeans. Lexical evidence of Estonian against a broader background. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, Vol. 5, No 2, 139–167.
- Veenker, Wolfgang 1975. *Materialen zu einem onomasiologisch-semasiologischen vergleichenden Wörterbuch der uralischen Sprachen*. Hamburger uralistische Forschungen 1. Hamburg.
- Velsker, Eva 2010. Leksikaliseerumine keelemuutuses. *Keel ja Kirjandus*, 7, 521–536.
- Viikberg, Jüri 2014. Alamsaksa laensõnadest nende tulekuajas. *Keel ja Kirjandus*, 10, 749–762.
- Viikberg, Jüri 2016. Alamsaksa laensõnad eesti keeles. <http://www.eki.ee/dict/asl/>.
- Wickman, Bo 1988. The history of Uralic linguistics. In: *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Ed. Denis Sinor. E. J. Brill. Leiden, New York, København, Köln. 792–818.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. Zweite vermehrte Auflage. St. Petersburg.
- Winkler, Eberhard 2011. Laensõnakihtidest liivi keeles. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 231–237.
- Winkler, Eberhard 2014. Loanword strata in Livonian. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, Vol. 5, No 1, 215–227.

Õim, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. Mati Erelt & Meeli Sedrik & Ellen Uuspõld (toim.). Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised = Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 7. Tartu; Tartu Ülikool, 255–268.

ÕS 1918 = ÕSi lätted. Koostanud Urmas Sutrop. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2007.

7. ARTIKLID

SUMMARY IN ENGLISH

The development features of the Estonian cultural vocabulary – Estonian as a border language

The main focus of the present thesis is to show what the main factors behind the development of the Estonian lexicon are, how the development of the conceptual system and the corresponding terminology has been influenced by contacts with other languages, and what role the location of Estonia and Estonians on the borders of several cultural, linguistic and political regions plays in it. Thus Estonian is considered a border language, which has experienced influences from a broad range of languages. The author also aims to elaborate on the structure and composition of stem layers in Estonian in the light of contemporary research and knowledge. A previous and similar account was made in the 1980s by Huno Rätsep. Since then, considerable progress has been made in etymological research, and many new etymologies have been proposed.

The working hypothesis was that the number of foreign stems in Estonian is considerably larger than was previously shown by Rätsep, and foreign influence, which is not limited to loan words, is extensive, as calques and derivation have been used to make the Estonian conceptual system and lexical fields more similar to foreign models; especially in the domain of Christian terminology.

In the introductory part, a brief overview is given of the main concepts and methods used in the thesis. In addition, a short historical overview is included on research in Estonian etymology, as well as a conceptual approach to vocabulary. Explanations are given for the theoretical background of comparative method and the concept of lexical fields.

The focus of this thesis originates in the understanding that Estonian is a Uralic language which belongs to the Southern sub-branch of the Finnic branch of Finno-Ugric languages. The Estonian language is spoken on the eastern shores of the Baltic Sea on the southern shores of the Gulf of Finland. During its history, Estonian has had numerous contacts with its Indo-European and Finnic neighbours.

Estonian tribes were relatively independent until the 12th century, but no state emerged until the crusades started in the 13th century, converting Estonians to Christianity. As there is a small number of loanwords connected with Christianity that are from Old Russian, it has been concluded that Estonians had become familiar with Christianity before the crusades started. Archeological evidence shows that Estonians started to use Christian jewellery in the form of crosses in the 10th century. Christianity and paganism thrived side by side, often in the religious ideas of the same person. Estonia was thus located on the border of Western and Eastern Christian cultures.

Estonia is geographically located on the linguistic border of the Finno-Ugric and Indo-European language families. Among the Indo-European neighbours,

three branches of this family are represented: the Germanic, Baltic and Slavic languages. Among the Finnic neighbours, Estonians had contacts with Finns to the north, Votes and Izhorians to the east and Livonians to the south. Estonian has also had extensive contacts with the intruders, who spoke Low German, High German, Swedish and Russian. In prehistoric times, ancestors of Estonians had extensive contacts with speakers of Proto-Germanic and Proto-Baltic dialects. It is even possible that some contacts took place with Proto-Slavic speakers. The question about contacts with Proto-European languages remains open, as no direct evidence of these contacts is available.

I have attempted to find an answer to the question, as to how the location of Estonian speakers on the border of different areas has influenced the Estonian lexicon and the development of its conceptual system. Most distinctly, foreign influence is noted in the field of religious vocabulary. Early loans from Old Russian like *papp* ‘orthodox clergyman’, *raamat* ‘book’, *rist* ‘cross’ and *pagan* ‘pagan’ became part of the Estonian lexicon in the 10th or 11th century. Later, a massive influx of new loanwords came from Low German, e.g. *altar*, *ingel*, *piht*, *püskop* etc. Due to the translation of the Bible into Estonian, a need for new terms evolved in order to lower polysemy in the language. New terms were created using loanwords, calques or derivation (as is illustrated with the term *armastus* ‘love’).

Six articles, published by the author constitute the main part of the thesis.

The present dissertation analyses how the layers of Estonian stems are divided on the basis of the Estonian Etymological Dictionary (EES, published in 2012) and how the geographical location of the Estonians has influenced their language either through loanwords, calques or derivation of new words. To this end, the stems included in EED were analysed statistically to determine the size of layers of inherited stems and loan words. Inherited stems are divided into 8 groups: Uralic, Finno-Ugric, Finno-Permic, Finno-Maric, Finno-Mordvinic, Finno-Saamic, Finnic and Southern Finnic stems. The stems of unknown origin, and stems that have probably emerged in Estonian constitute a separate group. Among them is a group of stems which may be substrate loans from an unknown Proto-European language. Loan words are divided into two main groups: Indo-European, Indo-Iranian and Iranian, Baltic, Germanic, Scandinavian, and Slavic loans constitute the group of older loans, and the group of newer loans is composed of loans from Old Swedish, Swedish, Estonian (and Finland) Swedish, Low German, German, Baltic German, Russian, Latvian, and in a few cases from other languages (e.g. Latin, Roma, French). Artificial stems created during the 20th century constitute a separate group with 97 members.

Five stems of hitherto unclear origin are analysed in separate articles. These words are *ristima* ‘to baptize’, *krunn* ‘bun of hair’, *päästma* ‘to save, to salvage’, *põrgu* ‘hell’, and *armastus* ‘love’. For the naming of the concept ‘to baptize’ there are three motives among the languages spoken in Europe: 1) loans originating in the Greek verb βαπτίζω, 2) a calque of the same Greek word meaning

‘to dip into water’, and 3) an instance where no semantic component with the meaning ‘to dip into water’ is found, instead a loan from Old Russian verbal stem **krьstь* is used like Estonian *ristima*. This criterion puts Estonian into the sphere of Eastern Christianity along with Latvian and Russian.

Estonian *päästma* ‘to save’ can also be considered a loan from Old Russian, although previously considered to be a calque, which is due to irregularity in the vowel correspondence. It has been shown that similar apparent irregularities can be found in other loans from Old Russian in the Finnic languages.

The Estonian word *krunn* ‘plaited bun’ is a loan from Swedish dialect in Estonia with the source being Estonian-Swedish *krún*, *kron* ‘a crown; a cockscomb’. At first, it seems that the problem here is the long vowel, because usually a long vowel in Estonian is equivalent to a long vowel in Swedish. But, according to Ariste, more than half a dozen words do not fit this described phonetic law. Sometimes a shortening of the vowel occurs in one-syllable words with a concurrent lengthening of the final consonant. A similar sound alternation where one-syllable stems attest to a long vowel to long consonant alternation can also be found among the stems of the literary language.

In the article written with Vilja Oja, we consider the Estonian word *põrgu* ‘hell’ a possible rare direct loan from Latin. The use of the word *põrgu* in old and modern literary Estonian, as well as in dialects and place names, suggests that the word could have first entered the Estonian language as a Christian term. It is obviously a loanword and yet without a generally accepted etymology. In old religious texts, the word *põrgu* occurs as the translation equivalent to ‘Hades’ and ‘hell’. In vernacular use, *põrgu* is applied to a mythological underworld, which has inspired numerous folk tales and place names. Religious Estonian has been strongly influenced by the Latin used in the Roman Catholic Church. It is true that the Latin terms *inferi* ‘inhabitants of Hades’ and *inferna* ‘place of punishment for demons and sinners’ souls’ are phonetically unlikely sources for *põrgu*. One cannot exclude, however, the possibility that *põrgu* may have originated from the Latin stem *pūrgō*, *-āre* (earlier *pūrigō*) ‘to clean’, from which the word *purgatorium* ‘purgatory’ is derived.

The word *armastus* ‘love’ is a derived word created during the translation of the Bible from the same stem as in *arm* which had a much broader meaning before. In order to achieve a more precise translation, new words were created either by means of borrowings or derivation using extant word stems. One of the central concepts in Christianity is *agape* (love), which was translated in early Estonian texts mostly with the word *arm*, which was a word with a rather broad meaning. In the course of Bible translation in the beginning of the 18th century, a new term *armastus* was derived from the same stem verb *armastama*, as an exact counterpart for Greek *agape*. In the later development of Estonian, the meaning of this term expanded. In the article, the development of Estonian counterparts of *agape* and the closely related concepts *charis* and *eleos* are examined with the comparisons of Latin and German terms, which were languages also used in Estonia during missionary work and Bible translation.

In the analysis of stems included in the Estonian Etymological Dictionary (EES) it is shown, that the Baltic and Swedish loan layers are definitely more extensive than previously known although strict comparison with the earlier analyses of Estonian stems by Huno Rätsep is not possible due to different principles in the selection of stems. This explains the seemingly smaller amount of Low German and Finnish stems in Estonian compared to analyses forwarded by Rätsep.

In summary, Estonian has received a lot of lexical influence during its history from most of its contact languages due to its status as a border language between cultural, linguistic and political regions.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Sven-Erik Soosaar
Sünniaeg: 12. november 1973, Tallinn
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Sõstra 6–137, Tallinn
Telefon, *e-mail*: +37256646173, svenerik@eki.ee
Praegune töökoht: Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf

Haridus:

Tartu Ülikool, 1995 B.A. (klassikaline filoloogia),
Tartu Ülikool, 1998 M.A. (eesti ja soome-ugri keeleteadus)

Teenistuskäik:

2001–2002 Eesti Keele Instituut, assistent
2002 Konstanzi ülikool (Saksamaa), üldkeeleteaduse õppetooli
üliõpilasassistent
2002–2003 Eesti Keele Instituut, erakorraline teadur
2003–2004 TPÜ üldkeeleteaduse lektor
2003–2013 Eesti Keele Instituut, teadur
2008–2011 Eesti Keele Instituut, osakonnajuhataja
2013–2014 Eesti Keele Instituut, leksikoloog
2013–2014 Koneen Säätiö stipendiaat (Jack Rueteri tööruhm Helsingi
ülikooli juures)
2016– Eesti Keele Instituut, vanemleksikograaf

Dokoritööga seotud publikatsioonid:

Soosaar, Sven-Erik (2006). Mõne eesti keele kaubandusalase sõna päritolust
areaalsel taustal. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 51, 138–147.
Ross, Kristiina; Soosaar, Sven-Erik (2007). Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara
kujunemisest: veel kord ristimisest. *Keel ja Kirjandus*, 10, 769–782.
Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik (2012). Eesti etimoloogia-
sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
Soosaar, Sven-Erik (2012). About a fashion-related Estonian-Swedish loanword
krunn. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / *Journal of Estonian and
Finno-Ugric Linguistics*, 3 (1), 195–202.
Soosaar, Sven-Erik (2013). *Päästma ja päästja* – ühest eesti ja läti keele ühisest
tüvest. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / *Journal of Estonian and
Finno-Ugric Linguistics*, 4 (3), 195–204.
Oja, Vilja; Soosaar, Sven-Erik (2013). Eesti *põrgu*. *Emakeele Seltsi aasta-
raamat*, 58, 148–167.
Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik (2013). Eesti kirjakeele
tüvevara päritolu arvudes. *Keel ja Kirjandus*, 5, 313–332.

Soosaar, Sven-Erik (2013). The origins of stems of Standard Estonian – a statistical overview. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 17 (3), 273–300.

Soosaar, Sven-Erik (2016). *Agape* vastete kujunemisest eesti piiblitõlgetes. *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 61, 233–252.

CURRICULUM VITAE

Name: Sven-Erik Soosaar
Date of birth: November 12th 1973, Tallinn, Estonia
Citizenship: Estonian
Address: Sõstra 6-137, Tallinn
Phone, *e-mail*: +37256646173; svenerik@eki.ee
Current occupation: Institute of the Estonian Language, senior lexicographer

Education:

1992–1995 University of Tartu, B.A. in Classical philology
1996–1998 University of Tartu, M.A. in Estonian and Finno-Ugric linguistics

Occupation:

2001–2002 Institute of the Estonian Language; Assistant
2002 University of Konstanz (Germany), Assistant at the chair of linguistics
2002–2003 Institute of the Estonian Language; Extraordinary Researcher
2003–2004 University of Tallinn, Lecturer (general linguistics)
2003–2013 Institute of the Estonian Language; Researcher
2008–2011 Institute of the Estonian Language; Head of the Department of Finno-Ugric Languages and Dialects
2013–2014 Institute of the Estonian Language; Lexicologist
2013–2014 Jack Rueter's working group at University of Helsinki (grant recipient of Kone Foundation)
2016– Institute of the Estonian Language; Senior lexicographer

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Ülle Viks.** Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia. Tartu, 1994.
2. **Helmi Neetar.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. Tartu, 1994.
3. **Ülo Valk.** Eesti rahvausu kuradi-kujutelm. Tartu, 1994.
4. **Arvo Eek.** Studies on quantity and stress in Estonian. Tartu, 1994.
5. **Reet Kasik.** Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tartu, 1994.
6. **Silvi Vare.** Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tartu, 1994.
7. **Heiki-Jaan Kaalep.** Eesti keele ressursside loomine ja kasutamine keele- tehnoloogilises arendustöös. Tartu, 1998.
8. **Renate Pajusalu.** Deiktikud eesti keeles. Tartu, 1999.
9. **Vilja Oja.** Linguistic studies of Estonian colour terminology. Tartu, 2001.
10. **Küllü Habicht.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001.
11. **Pire Teras.** Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu, 2003.
12. **Merike Parve.** Väited lõunaeesti murretes. Tartu, 2003.
13. **Toomas Help.** Sõnakeskne keelemudel: Eesti regulaarne ja irregulaarne verb. Tartu, 2004.
14. **Heli Laanekask.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu, 2004.
15. **Peeter Päll.** Võõrnimed eestikeelses tekstis. Tartu, 2005.
16. **Liina Lindström.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. Tartu, 2005.
17. **Kadri Muischnek.** Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. Tartu, 2006.
18. **Kanni Labi.** Eesti regilaulude verbisemantika. Tartu, 2006.
19. **Raili Pool.** Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel. Tartu, 2007.
20. **Sulev Iva.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. Tartu, 2007.
21. **Arvi Tavast.** The translator is human too: a case for instrumentalism in multilingual specialised communication. Tartu, 2008.
22. **Evar Saar.** Võrumaa kohanimedede analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Tartu, 2008.
23. **Pille Penjam.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Tartu, 2008.
24. **Kristiina Praakli.** Esimese põlvkonna Soome eestlaste kakskeelne keelekasutus ja koodikopeerimine. Tartu, 2009.
25. **Mari Mets.** Suhtlusvõrgustikud reaalajas: võru kõnekeele varieerumine kahes Võrumaa külas. Tartu, 2010.

26. **Karen Kuldnokk.** Militaarne retoorika. Argumentatsioon ja keeleline mõjutamine Eesti kaitsepoliitilises diskursuses. Tartu, 2011.
27. **Kai Tafenau.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Tartu, 2011.
28. **Küllil Prillop.** Optimaalsusteoreetiline käsitus eesti keele fonoloogilisest kujunemisest. Tartu, 2011, 261 lk.
29. **Pärtel Lippus.** The acoustic features and perception of the Estonian quantity system, Tartu, 2011, 146 p.
30. **Lya Meister.** Eesti vokaali- ja kehtuskategooriad vene emakeelega keelejuhtide tajus ja häälduses. Eksperimentaalfoneetiline uurimus. Tartu, 2011, 145 lk.
31. **Kersti Lepajõe.** Kirjand kui tekstiliik. Riigieksamikirjandite tekstuaalsed, retoorilised ja diskursiivsed omadused. Tartu, 2011, 141 lk.
32. **Tiit Hennoste.** Grammatiliste vormide seoseid suhtlustegevustega eesti-keelses suulis vestluses. Tartu, 2013, 236 lk.
33. **Helena Metslang.** Grammatical relations in Estonian: subject, object and beyond. Tartu, 2013, 443 p.
34. **Kristel Uiboaed.** Verbiühendid eesti murretes. Tartu, 2013, 227 lk.
35. **Helen Plado.** Kausaalsuhete adverbiallaused eesti keeles. Tartu, 2013, 244 lk.
36. **Annika Kungas.** Pragmatiliste markerite kujunemine ja funktsioonid eesti keeles *It*-sõnade näitel. Tartu, 2014, 200 lk.
37. **Maarika Teral.** Arvutipõhine eesti keele õpe: vahendid ja hinnangud nende efektiivsusele Tartu ülikooli keelekursuste näitel. Tartu, 2015, 175 lk.
38. **Anni Jürine.** The development of complex postpositions in Estonian: a case of grammaticalization via lexicalization. Tartu, 2016, 315 p.
39. **Kairi Tamuri.** Basic emotions in read Estonian speech: acoustic analysis and modelling. Tartu, 2017, 238 p.